

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

JOURNAL OF MEDENİYET POLITICS

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
SİYASAL BİLGİLER FAKÜLTESİ

ISSN: 2547-9695
e-ISSN: 2587-0815

T.C.
İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
**Siyasal Bilgiler
Fakültesi Dergisi**
JOURNAL OF MEDENİYET POLITICS

(Hakemli Ulusal Dergi)

Cilt/Volume: IX 2024 No: 2

İstanbul 2024

İLETİŞİM/CONTACT

Adres/Adress: İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanlığı, Kuzey Yerleşke C Blok 7. Kat,
Ünalan Mahallesi D-100 Karayolu, Üsküdar/ İstanbul
Telefon: +90 (216) 280 25 52
Fax: +90 (216) 280 25 55
Kurumsal E-mail: ismus.dergi@medeniyet.edu.tr
Web Sitesi: www.ismus.com.tr

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (İSMUS) / Journal of Medeniyet Politics (JMP)'te yayınlanan makalelerin tüm yayın hakları, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne aittir. Dergide yayınlanan makaleler, yayın kurulu-nun yazılı izni olmadan kısmen veya tamamen hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayınlanamaz. Bilimsel çalışmalar için kurallara uygun alıntı ve atıf yapılabilir. Dergide neşredilen makalelerdeki görüş ve düşünceler, yazarların şahsına ait olup, dekanlığımızı ve editörümüzü/alan editörlerimizi sorumlu kıl-mamaktadır.

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (İSMUS)/Journal of Medeniyet Politics (JMP) elektronik olarak yayınlanmaktadır.

KURUCU VE İMTİYAZ SAHİBİ
(Rektör Prof. Dr. Gülfettin ÇELİK Adına)
Prof. Dr. Faruk BAL
Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı

EDİTÖR
Prof. Dr. Hamdi GENÇ

ALAN EDİTÖRLERİ
Prof. Dr. Faruk BAL
Prof. Dr. Alim YILMAZ
Prof. Dr. Fatih SARIOĞLU
Prof. Dr. Dursun YENER
Dr. Öğr. Üy. Kadir Temiz

YARDIMCI EDİTÖR
Dr. Öğr. Üy. Meysune YAŞAR
Arş. Gör. Dr. Alperen ÖZKAN

E-DERGİ YÖNETİCİSİ
Arş. Gör. Dr. Alperen ÖZKAN

TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ
Prof. Dr. Turgay ANAR

YABANCI DİL EDİTÖRÜ
Dr. Öğr. Üy. Ferdane DENKÇİ AKKAŞ

YAYIN KURULU
Prof. Dr. Hamdi GENÇ
Prof. Dr. Ahmet KAVAS
Prof. Dr. M. Lütfullah KARAMAN
Prof. Dr. Murat TAŞDEMİR
Prof. Dr. Fatih SARIOĞLU
Prof. Dr. Faruk BAL
Prof. Dr. Cevdet KIZIL

BİLİM VE DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Gülfettin ÇELİK (İstanbul Medeniyet Üniversitesi), Prof. Dr. Ahmet KAVAS, (İstanbul Ticaret Üniversitesi), Prof. Dr. M. Lütfullah KARAMAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi), Prof. Dr. Veli Denizhan KALKAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi), Prof. Dr. Giray GÖZGÖR (University of Bradford), Prof. Dr. Azmi ÖZCAN (Sakarya Üniversitesi), Prof. Dr. Thom BROOKS (Durham University), Prof. Dr. Lütfihak ALPKAN (İstanbul Teknik Üniversitesi), Prof. Dr. Ousmane Oumar KANE (Harvard University), Prof. Dr. Michelangelo GUIDA (29 Mayıs Üniversitesi), Prof. Dr. Muhammed HARON (University of Botswana), Prof. Dr. Fatih SARIOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi), Prof. Dr. Ferda HALICIOĞLU (University of Lincoln), Prof. Dr. Adem BALTACI (İstanbul Medeniyet Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi M. Habib Saçmalı (Marmara Üniversitesi), Prof. Dr. Metin COŞGEL (University of Connecticut).

İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (İSMUS) / Journal of Medeniyet Politics (JMP)
2024, Cilt/Volume: IX, No: 2

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (İSMUS), yılda iki kere çıkan ulusal hakemli akademik bir dergidir.

Journal of Medeniyet Politics (JMP) is a refereed academic journal and is published semi-annually.

İSMUS
Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
(Journal of Medeniyet Politics)

Cilt: IX

2024

Sayı: 2

İÇİNDEKİLER

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

Melikşah UTKU, Beklenen Fayda Kuramı ve Genelleştirilmiş Alternatifleri	81-103
Merve YÜCE USTA, IŞİD Terör Örgütünün Geçiş Dönemi Adaleti Çerçevesinde Kısa Tahlili	105-124

KİTAP İNCELEMELERİ

Ali ASLAN, İktisat ve Göç Tarihi Bağlamında Upton Sinclair'in Şikago Mezbahaları Romanı	127-131
Fatma Betül YAŞI, Osmanlı İmparatorluğunda İktisat ve Kapitalizm	133-137
Baran YELER, Para ve Devlet	139-146

JMP
Journal of Medeniyet Politics

Volume: IX

2024

No: 2

CONTENTS

RESEARCH ARTICLES

Melikşah UTKU, Expected Utility Theorem and Its Generalized Versions	81-103
Merve YÜCE USTA, A Short Analysis of ISIS Within the Transitional Justice Framework	105-124

BOOK REVIEWS

Ali ASLAN, İktisat ve Göç Tarihi Bağlamında Upton Sinclair'in Şikago Mezbahaları Romanı	127-131
Fatma Betül YAŞI, Osmanlı İmparatorluğunda İktisat ve Kapitalizm	133-137
Baran YELER, Para ve Devlet	139-146

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (İSMUS), IX/2 (2024), s. 81-103

Araştırma Makalesi

BEKLENEN FAYDA KURAMI VE GENELLEŞTİRİLMİŞ ALTERNATİFLERİ*

Melikşah UTKU**

Makale Başvuru Tarihi: 23/05/2024

Makale Kabul Tarihi: 27/06/2024

Özet

Bu çalışmada, beklenen fayda kuramının temel aksiyomları ve bu aksiyomların gevşetilmesiyle geliştirilen başlıca beklenen fayda modelleri ele alınmıştır. Beklenen fayda kuramı, büyük ölçüde optimizasyona dayalı iktisadi karar alma sürecinin matematik üzerinden analizine zemin teşkil etmek üzere kurgulanmış, ancak 1950'lerden itibaren yapılan çok sayıda ampirik çalışma ve deneyler bu kuramın aksiyomları ile uyumsuz gözlemlere işaret etmiştir. Bu çerçevede eleştiriye maruz kalan aksiyomların gevşetildiği ve buna rağmen beklenen fayda kuramının ana iskeletinin korunduğu çok sayıda model geliştirilmiştir. Söz konusu çalışmaların yaklaşım olarak öncü olanları, bu makalede gevşetilen aksiyomlar bazında tasnif edilmiş ve birbirleriyle ilişkileri değerlendirilmiştir. Burada ele alınan aksiyomatik modeller beklenen fayda kuramı üzerine inşa edilmiş çok sayıda çalışmaya temel teşkil etmiştir. İktisadi düşünce tarihi bağlamında beklenen fayda kuramının hayatiyetinin devamını sağlayan bu yaklaşımlar hem teorik içerikleri hem de çıkarımları ve kullanım alanları irdelenmiştir. Neticede temel varsayımlarla uyumsuz gözlemleri açıklamaya çalışmış veya terk ettikleri aksiyomların yerine alternatif aksiyomlar geliştirmiş olan bu modellerin, fayda optimizasyonun sağladığı rasyonel karar modelinin farklı bağlamlarda uygulanabilmesinin önünü açtığı gözlemlenmiştir. Bu genelleştirme denemeleri aynı zamanda giderek daha gerçekçi davranış modellerini matematiksel düzleme taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Beklenen Fayda Kuramı, Geçişlilik Aksiyomu, Süreklilik Aksiyomu, Bağımsızlık Aksiyomu, Alternatif Karar Modelleri

JEL Kodları: B21, D01, D10

* Bu makale, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü nezdinde yürütülen doktora çalışmasından faydalanılarak hazırlanmıştır.

** Dr./Araştırmacı. Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK). ORCID: 0009-0007-4066-4724

Research Article

EXPECTED UTILITY THEOREM AND ITS GENERALIZED VERSIONS

Date Submitted: 23/05/2024

Date Accepted: 27/06/2024

Abstract

In this study, the fundamental axioms of expected utility theory and various generalized expected utility models developed through the relaxation of these axioms are examined. Expected utility theory was originally formulated to lay the groundwork for analyzing economic decision-making processes through mathematics, largely based on optimization. However, numerous empirical studies and experiments since the 1950s have resulted in observations that are inconsistent with the axioms of this theory. In response to these critiques, numerous models have been developed where the criticized axioms are relaxed while still preserving the main structure of the expected utility theory. This article classifies the pioneering studies of these approaches based on the relaxed axioms and evaluates how they relate to each other. The axiomatic models discussed here have formed the foundation for numerous studies built upon the expected utility theory. These approaches, which have ensured the continuity of the expected utility theory within the context of the history of economic thought, are examined in terms of their theoretical content, implications, and areas of application. Ultimately, it is observed that these models, which attempt to explain observations inconsistent with the basic assumptions or develop alternative axioms in place of the abandoned ones, have paved the way for the rational decision model based on utility optimization to be applied in different contexts. These generalization attempts also increasingly bring more realistic behavior models into axiomatic models.

Keywords: *Expected Utility Theory, Transitivity Axiom, Continuity Axiom, Independence Axiom, Alternative Decision Models*

JEL Classification: *B21, D01, D10*

Giriş

Fayda kuramı iktisat teorisinin en temel ve üzerinde belki de en çok konuşulan konularından biri olagelmıştır. Kişilerin iktisadi tercihlerini nasıl yapmaları gerektiğini ortaya koymaya çalışan ilk değerlendirmeler Antik Çağ'a kadar uzanır. Pozitivizmin ve kapitalizmin birlikte geliştiği dönemlerde bu normatif değerlendirmelerin yerine davranışları açıklamaya yönelik kuramlar öne çıkmış, ancak kimi sosyal bilimciler bu kuramların o dönemlerin davranışlarına meşruiyet kazandırmaya yönelik gayretler olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu sebeple daha en başından itibaren "politize" olmuş bir kavram olarak ortaya çıkan fayda, kullananların iddialarının aksine iktisat teorisinde hiçbir zaman sadece kullanışlı bir araç olarak kalmamış, aynı zamanda ademimerkeziyetçi tabii iktisadi düzeni savunular için önemli bir sembol olmuştur.

Biraz da bu sebepten olsa gerek kimilerinin aşırı rasyonel bulduğu ve gerçek dünyadaki karar alma süreçlerinin doğasında var olan karmaşıklıklardan ve önyargılardan kopuk olduğunu iddia ettiği ana akım fayda kuramı, kendisine yönelik çeşitli eleştirilere karşı savunulmuş ve bunun sonucunda evrilmiş ve çeşitlenmiştir. Eleştirilere konu varsayımlar ve kısıtlar, ana iskelet bozulmadan gevşetilmiş ve bu sayede kimi zaman ufuk açıcı yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bu makalede beklenen fayda kuramının ana iskeletini bozmadan varsayımların gevşetilmesiyle yapılan bu geliştirilmeler ele alınacaktır.

Modern rasyonel tüketicinin davranışlarını açıklamak için kullanılan en temel unsur Bentham'dan¹ beri sürekli işlenerek 20. yüzyıla taşınan fayda kavramı olmuştur. Önceleri sadece ölçülebilir bir skaler olarak düşünülen fayda, marjinal fayda yaklaşımı ön plana çıktıkça kavramsal bir çatı olmaktan çıkıp belli özellikleri haiz matematiksel bir olguya dönüşmüştür. Tercih sıralamaları ve kayıtsızlık eğrileri fayda kavramına genel geçer bir form verebilmenin ilk çabalarıydı. 20. yüzyılın ilk yarısı bu formu aksiyomatik bir şekilde sokan önemli çalışmaların yapıldığı bir dönem olmuştur.

Bu çerçevede öncelikle bu dönemde kurgulanan beklenen fayda kuramının temel aksiyomları konusunda yapılan çalışmalara göz atmak, çalışmamıza anlamlı bir temel teşkil edecektir. Beklenen fayda kuramının aksiyomlarının değerlendirilmesinin ardından bu aksiyomların gevşetildiği ve bu sebeple genelleştirilmiş fayda kuramları olarak bilinen modellerin en önemli olanları, gevşetilen aksiyomlar üzerinden bir tasnife tabi tutularak ele alınmıştır.² Tek bir makalede değerlendirilemeyecek kadar çok sayıdaki³ (Starmer, 2000: 332) farklı fayda modelleri arasından sadece yaklaşım olarak öncü olanlar incelenmiştir.

¹ Fayda kavramının matematiksel olarak ifadesi esasında daha eskiye dayanmaktadır. Sözelimi bir sonraki bölümde görüleceği üzere Bernoulli ve Cramer, parasal getiri veya menfaatten farklı olarak faydayı matematiksel olarak ele almışlardır. Ancak Bentham, tüm insan davranışlarını haz ve acı arasında seyreden tek boyutlu bir fayda kavramı içine sokarak, matematiğin bir araç olarak sosyal bilimlerde çok daha geniş bir kullanım alanı edinmesinin önünü açmıştır.

² Beklenen fayda kuramının çeşitlenmesini tarihsel bağlamı içinde değerlendiren bir çalışma için bk. (Schoemaker, 1982).

³ Bu sayı sürekli artmaktadır. Son dönemlerdeki çalışmalar için örneğin bk. (Alon ve Gayer, 2016; Buchak, 2013; Cerreia-Vioglio ve diğerleri, 2015; Chu ve Halpern, 2008; Gül ve Pesendorfer, 2014; Hara ve diğerleri, 2019; Privato, 2020; Vergopoulos, 2011; Webb, 2015). Özellikle son dönemlerde yapılan çalışmaların önemli bir kısmı, beklenen fayda kuramını genişletmekten öte alternatif karar süreçlerini de ele almaktadır. Örneğin bk. (Alon ve Schmeidler, 2014; Gilboa ve Schmeidler, 1986; Navarro-Martinez ve diğerleri, 2018).

Temel aksiyomları sorgulamayan, ama beklenen fayda modelini farklı bağlamlara uygun şekilde ele alan çalışmalar da değerlendirilmemiştir.⁴ Benzer şekilde temel yaklaşımı optimizasyon olmayan veya optimizasyon olsa bile ara aşamaları olan⁵ modellerle oyun teorisi yaklaşımları bu makalenin kapsamı dışında tutulmuştur. Öte yandan Savage tipi belirsizliklere dayalı modeller burada ele alınan modellerle ilişkileri ölçüsünde değerlendirmeye alınmıştır. Böylece çok sayıdaki fayda kuramını konumlandırmaya ve birbirleriyle ilişkilerini anlamlandırma yardımcı olacak bir zemin oluşturulmaya çalışılmıştır.

Beklenen Fayda Kuramının Temel Aksiyomları

Rasyonel bireyin iktisadi analizin temeline girmesinde oldukça önemli bir yere sahip olanların başında John von Neumann ve Oskar Morgenstern (vNM) gelir. Faydanın azamileştirilmesi sorununa cevap aramak için yola çıkan ikili, alternatifler arasından belli varsayımlarla (aksiyomlarla) beslenmiş bir amaç fonksiyonunun optimizasyonunu tercih etmişlerdir. *Theory of Games and Economic Behavior* isimli kitaplarında yazarlar, iktisadi bağlamda insan davranışının tüm boyutlarına el atmaya teşebbüs etmediklerini, çalışmalarının da ampirik araştırmalar ve gözlemlerle ilgili olmadığını, daha ziyade matematiksel bir şekilde ifade edilebilecek ve çözümlenebilecek ve bu sayede iktisadi analize yardımcı olabilecek bazı gözlemlenebilir insan davranışları üzerinde durduklarını kaydetmişlerdir (von Neumann ve Morgenstern, 2007: 1–5). Yazarlar, tercihlerle ilgili belli varsayımların yapılması durumunda rasyonel bireyin fayda azamileştirme çabasını matematiksel olarak inceleyebileceklerini ifade ederek söz konusu fayda kümesi (bireyin elde edebileceği faydaların kümesi) ile ilgili üç temel varsayım seti benimserler. Bu aksiyomların temel amacı optimize edilecek olan amaç fonksiyonunun tercihlerden hareketle varlığını ve optimizasyona uygun (*well-behaving*)⁶ olmasını temin etmektir.

Bu üç aksiyom setinin ilki, fayda kümesi için tanımlı bir sıralama bağıntısının tam olmasıyla ilgilidir yani tüm elemanlarının birbirleriyle tam olarak karşılaştırılabilir ve sıralanabilir olmasıdır. Bu varsayım, gerçek hayatta birebir karşılığı olmasa da kayıtsızlık eğrileri modelinden beri genelde kabul edilen bir aksiyomdur. İkinci aksiyom seti, elemanlar arasındaki tüm noktaların da sıralamaya tabi olduğunu kabul eder. Bu aynı zamanda fayda fonksiyonunun sürekliliği anlamına gelmektedir. Bu varsayım, içinde az da olsa daha fazla fayda sağlayan bir sonucun olduğu bir paketin, bu sonucun olmadığı paketlere nispetle daha fazla fayda sağlayacağını ifade etmektedir. Sözelimi %50 ihtimalle 1.000 ₺, %50 ihtimalle

⁴ Örneğin Koopmans'ın (Koopmans, 1960), Fisher'in zaman tercihi kavramını kavramsallaştırmaya çalıştığı, bunu yaparken de dönemler arası tercihte sabırsızlığın varlığının koşullarını ortaya koyduğu makalesindeki fayda kuramına bu makalemizde yer vermedik. Benzer şekilde Modigliani ile Brumberg (Modigliani ve Brumberg, 1955) ve Friedman (Friedman, 1970) tarafından ayrı ayrı geliştirilmiş olan çok dönemli hayat dönüsü ve kalıcı gelir modellerini de kapsam dışı olarak tasnif ettik. Geçmiş tüketimlerin bugünkü tercihleri etkilediği zaman-toplanabilir olmayan (örneğin bk. (Kyndland ve Prescott, 1982) fayda modellerini veya Akerlof (örneğin bk. (Akerlof, 1982)) ve Becker'ın (örneğin bk. (G. S. Becker, 1965)) farklı bağlamlara uyumlaştırdıkları modelleri de bir kenara koyduk.

⁵ Örneğin Kahneman ve Tversky'nin beklenti teorisi veya Simon'un sınırlı rasyonelliği gibi önemli alternatifleri bu çerçevede değerlendirme dışı tuttuk.

⁶ Bu kavram, matematikte 'well-behaving' olarak ifade edilmiştir. Söz konusu ifadenin tek bir tanımı olmasa da ve genellikle kullanıldığı bağlam içinde değerlendirilmesi gerekse de bu kavram optimizasyon problemlerinde amaç fonksiyonunun ele alınan sınırlar içinde her yerde sürekli olduğunu ve türevinin alınabilir olduğunu belirtmek için kullanılmıştır (Wikipedia Contributors, 2024). Marjinal analiz için kimi zaman ikinci türevinin olması ve optimum noktanın tekil olması da arzu edilebilir.

1.500 ₺ getiri sağlaması beklenen bir piyangoonun sağlayacağı fayda, kesin 1.000 ₺ getiri sağlaması beklenen bir alternatifin sağlayacağından daha fazla olacaktır. Üçüncü aksiyom ise esas itibarıyla alternatiflerin nasıl sunulduğunun sıralamalar üzerinde bir etkisinin olmadığını ileri sürmektedir (von Neumann ve Morgenstern, 2007: 23–27).⁷ İlk iki aksiyom (yani tam sıralanabilirlik ve süreklilik) vektör olarak ifade edilen tercihlerle bunları reel bir endeks sayısına dönüştüren temsili bir fayda fonksiyonu arasında düzgün bir ilişki kurmak için gerek ve yeter şartları tanımlarlar (Starmer, 2000: 335).⁸

Bu aksiyom setlerine bunlardan türetilen, ancak von Neumann ve Morgenstern'in çalışmasının yayınlanması sonrası farklı çalışmalara ve hatta tartışmalara⁹ sebep olan bağımsızlık aksiyomu da eklenmiştir. Von Neumann ve Morgenstern bu aksiyomunun zaten kendi aksiyomlarından türetililebilir olduğunu ifade etmiş,¹⁰ Malinvaud da bunu ispat etmiştir (Malinvaud, 1952). Söz konusu aksiyoma Samuelson sahip çıkmış gözüküyor (Samuelson, 1952: 671–672) olsa da aksiyom daha önce Marschak tarafından detaylıca irdelenmiştir (Marschak, 1950: 120–122).¹¹ Marschak, von Neumann ve Morgenstern tarafından geliştirilen modeli dört aksiyom üzerinden yeniden inşa etmiş ve bunlardan hareketle beklenen faydayı, (mantıksal ve matematiksel hatalar yapmayan) rasyonel birey tarafından azamileştirilebilir kantitatif bir değer olarak tanımlamıştır (Marschak, 1950: 111–112). Bağımsızlık aksiyomu tercihlere ve fayda fonksiyonuna lineer bir form¹² vermek gereklidir. Bu form tabii olarak analizi de kolaylaştırmaktadır (Starmer, 2000: 335). Bu çerçevede çok boyutlu bir tüketim uzayında¹³ 'arzu edilen özelliklere sahip' bir fayda fonksiyonunun varlığı için yukarıdaki aksiyomlar yeterlidir (Marschak, 1950: 132).

Yine bu aksiyomlara zaman zaman ilave edilen ve bağımsızlık aksiyomunun bir çeşidi olan azaltma aksiyomu, karar vericinin birleşik (ödüllerin kendilerinin piyango olduğu) piyango ile söz konusu piyangoonun tek adımlık sadeleştirilmiş hali arasında kayıtsız olacağını varsayar (Segal, 1988: 234). Buna göre, %50 ihtimalle sıfır ₺, %50 ihtimalle de bir piyango bileti (bu piyango bileti de %40 ihtimalle 100 ₺, %60 ihtimalle de sıfır ₺ vermektedir) veren birleşik bir ödül ile %20 (0,5 x 0,4) ihtimalle 100 ₺, %80 ihtimalle sıfır ₺ veren bir basit bir piyango arasında azaltma aksiyomuna göre fark yoktur.

Bu çalışmada söz konusu aksiyomların hepsinin detayları yerine sadece eleştiriye konu olmuş olan ve bu çerçevede gevşetilerek, terk edilerek veya ortaya konulan kuramın mahiyeti gereği bir şekilde dönüştürülmüş olan aksiyomlara odaklanılmıştır. Farklı fayda kuramla-

⁷ Bu aksiyomlarla ilgili detaylı bir tahlil ve bunların fayda fonksiyonuna etkilerinin değerlendirilmesi için bk. (Friedman ve Savage, 1948).

⁸ $x \succsim y \Leftrightarrow V(x) \geq V(y)$.

⁹ Söz konusu tartışmaların bir kısmı için 1952 yılında Paris'te yapılan ekonometri konferansı sonrası *Econometrica* dergisindeki mütalaaalara bakılabilir. Özellikle bk. (Malinvaud, 1952; Manne, 1952; Samuelson, 1952; Wold, 1952).

¹⁰ Bk. (von Neumann ve Morgenstern, 2007: "Preface to Third Edition").

¹¹ Bu aksiyomun yayınlanması Savage'a da atfedilir. Onun kitabında bu konu "elbette prensibi" (*sure-thing principle*) olarak geçer (Savage, 1972: 21–26). Bağımsızlık aksiyomu ile ilgili bk. (Machina, 1982: 277–279).

¹² Örneğin $V = \sum p_i u(x_i)$ gibi.

¹³ Bu tüketim uzayının her bir elemanı farklı miktarlarda bir araya gelmiş mallardan oluşan paketleri ifade edebileceği gibi, farklı dönemlerdeki tüketim bileşenlerini veya farklı tüketim mallarının elde edilmesiyle sonuçlanabilecek olasılık dağılımlarından oluşabilir.

rının gevşettiği aksiyomlar, genellikle sıralama, süreklilik ve bağımsızlık aksiyomları olarak bilinen varsayımlardır. Sıralama tercih paketlerinin birbirleriyle ilişkisini ortaya koyar ve alternatiflerin ne ölçüde birbirleriyle karşılaştırılabilir olduğunu ve geçişli bir sıralamaya ne ölçüde müsait olduklarını ifade eder. Bu manada iki alt varsayımdan oluşur: Karşılaştırılabilirlik ve geçişlilik. Karşılaştırılabilirlik alternatifler kümesi içindeki herhangi iki paket x ve y için ya x 'ye tercih edilir, ya y 'ye tercih edilir veya x ve y tercih açısından birbirine denktir. Bu varsayım, karşılaştırma yapılan noktaların ya aynı kayıtsızlık eğrisi veya iki farklı kayıtsızlık eğrisi üzerinde olabileceğini ileri sürer. Kayıtsızlık eğrilerinin tanımlı olmadığı yerlerde bu mümkün olmayabilir. Geçişlilik ise tutarlı bir sıralamanın mevcudiyetini ifade eder (x 'ye, y de z 'ye tercih ediliyorsa x z 'ye de tercih edilecektir). Geçişlilik kayıtsızlık eğrilerinin birbirlerini kesmediği anlamına gelir (Camerer, 1989: 63; Fishburn, 1989: 5). Gerçek hayatta geçişlilik garanti olmasa da geçişliliğe uymayan durumların sınırlı ve geçici olduğu savunulmuştur. Rasyonel olmayan davranışların para pompası (*money pump*) gibi mekanizmalarla bireyleri rasyonel davranışa doğru iteceği ileri sürülmüştür. Para pompası, rasyonel davranmayan birinin sürekli kayıplar yaşayacağı temasını işler. Örneğin tercihlerinde geçişlilik özelliği olan biri x 'i y 'ye, y 'i de z 'ye tercih ettiği halde x 'i z 'ye tercih etmek yerine z 'yi x 'e tercih ediyorsa, bu durumda biri bu kişiye sürekli bir miktar para ve x karşılığında z satabilecek, ondan aldığı x 'leri de yine para artı y ile takas edebilecek, y 'leri de yine para ve z karşılığı aynı kişiye satabilecektir. Bu ihtimali karar vericiye hatırlatmak onu geçişli tercihler yapmaya itebilecektir. Nitekim etkin piyasaların olduğu yerlerde bu tür tercih tutarsızlıkları cezalandırılmaktadır. Buna karşılık bu tutarsızlıkların her zaman suiistimal edilecek ölçüde gözlemlenememesi veya bağlamsal olmaları, söz konusu tutarsızlıkların sürmesine zemin hazırlamaktadır (Blume ve Easley, 2018: 11280).

Öte yandan süreklilik ise genellikle Arşimet aksiyomuyla ilişkilendirilir ve kayıtsızlık eğrilerinin oluşturduğu fayda yüzeyinde boşluk olmadığını ifade eder. Bu, tercih sıralaması $x > y > z$ şeklinde olan üç paketi ele aldığımızda $px + (1-p)z \sim y$ olacak şekilde, olasılık ifade eden en az bir sayının (p) bulunabileceği demektir. Söz konusu denkliği tek bir sayının sağlaması kayıtsızlık eğrilerinin kalın olmadığını (yani tercihlerin karışımındaki küçük farklılıkların dahi önemli olduğunu) ifade etmektedir (Camerer, 1989: 63).

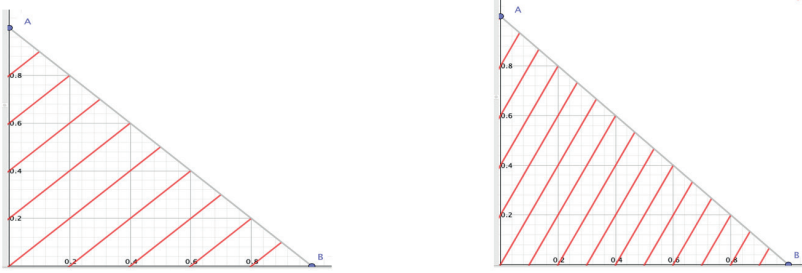
Bağımsızlık ise bir tercih sıralamasındaki her iki paketi de aynı ihtimalle etkileyecek bir ilavenin (veya eksiltmenin) sıralamayı etkilemeyeceğine işaret etmektedir. Özetle herhangi bir tercih paketinin eklenmesinin diğer tercihler arasındaki sıralamaları etkilemeyeceğini ifade eden bu aksiyomu matematiksel olarak aşağıdaki şekilde ifade edebiliriz (Camerer, 1989: 63; Marschak, 1950: 120):

$$\forall x, y, z: x \sim y \Rightarrow \forall \alpha \in \mathbb{R}, \alpha \in (0,1): (\alpha x + (1 - \alpha)z) \sim (\alpha y + (1 - \alpha)z)$$

Yukarıdaki aksiyomlar, deterministik bir modelde farklı malların farklı miktarlarından oluşan sepetlerin tercih sıralaması ve buna göre kayıtsızlık eğrileri ile fayda fonksiyonun özelliklerini tesis etmekte kullanılabilir. Bu durumda x , y , z farklı mal sepetlerini, α , β , γ ise bu mal sepetlerinin nihai sepet içindeki ağırlıklarını ifade eder. Öte yandan yukarıda dipnot 7'de de ifade ettiğimiz gibi tercihler mal paketleri üzerinden yapılmak zorunda değildir. Bilakis tercihlerin belirsizlik ortamında gerçekleşme olasılıkları farklı sonuçlardan

oluşan paketler¹⁴ arasından yapılması anlamlı durmaktadır. Bu tür belirsizlik modellerinde x, y, z farklı piyangolara, α, β, γ da uç piyangolardan¹⁵ karma piyango paketleri yapmak için kullanabileceğimiz olasılıklara karşılık gelir. Her hâlükârda yukarıdaki aksiyomlar bu tür modellerde de kullanılmıştır. Genelleştirilmiş beklenen fayda kuramları genellikle olasılıklar üzerinden kurgulandığı için biz de bu yaklaşımı temel aldık.

Olasılık dağılımları üzerinden kurgulanan fayda kuramlarında kayıtsızlık eğrileri de olasılık dağılımları üzerinden inşa edilebilir. Aşağıda üç sonuçlu bir belirsizlik modeline uygun çizilmiş kayıtsızlık eğrileri örnekleri yer almaktadır. Eksenler üç sonucun ikisinin olma ihtimallerini yansıtmaktadır. Yukarıdaki aksiyomlara uygun çizilen kayıtsızlık eğrileri lineer ve birbirlerine paralel olması gerekmektedir. Eğrilerin eğimi tüketicinin risk algısını yansıtmaktadır. A'nın olabilecek en yüksek değerli sonucu, B'nin en değersiz sonucu temsil ettiğini varsayarsak daha dik eğriler, riske karşı daha muhafazakâr (*risk-averse*) bir duruşu temsil ettiği söylenebilir (Camerer, 1989: 64, 66).

ŞEKİL 1. Beklenen Fayda Kuramına Göre Kayıtsızlık Eğrilerinin Birbirini Dışlayan Alternatifler Arasında Olasılıklara Göre Gösterimi

Süreklilik Aksiyomunun Gevşetildiği Modeller

Genelleştirilmiş fayda modellerinin başlıcalarını değerlendirdiğimiz bu kısım, bu konuda önemli çalışmaları olan ve kendisinin de genelleştirilmiş fayda modelleri bulunan Fishburn'un kaleme aldıklarını¹⁶ ve Camerer'in bir kısım alternatif fayda modellerini test ettiği çalışmasını baz almaktadır. Ancak her ikisinin de yaptıkları tasniflerin yerine gevşetilen aksiyomlar üzerinden bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

İlk olarak süreklilik aksiyomunun varsayılmadığı modelleri ele almak anlamlı durmaktadır, zira sürekliliği varsaymayan çok az sayıda model bulunmaktadır. Süreklilik (Arşimet)

¹⁴ Bu çalışmada belli olasılıklara bağlı olarak belli sonuçları ihtiva eden bu paketleri piyangolar veya olasılık dağılımları olarak ifade edeceğiz.

¹⁵ Uç piyangolardan bir olasılık dağılımının diğerlerinin bir karması olarak ifade edilemeyen piyangolar kastedilmektedir. Uç piyangolar kendi aralarında birbirlerinden bağımsızdır.

¹⁶ Bk. (Fishburn, 1970, 1974, 1988, 1989).

aksiyomuna uymayan modellerde piyango paketleri reel sayı çizgisi üzerine skalar değerlerle değil, çeşitli kriterlere göre sıralanmış (*lexicographic*)¹⁷ vektörlerle ilişkilendirilmiştir. Söz konusu vektörlerden oluşan küme lineer bir vektör uzayı olup, sıralama vektörlerin bileşenleri üzerinden tarif edilmektedir. Bu tür tercihlerde geçişliliğin ne ölçüde olduğuna bağlı olarak farklı modeller kurgulanabilirse de temelde kriterlerdeki önceliklere göre yapılan bir sıralamanın aynı zamanda piyango paketleri arasındaki tercihleri de yansıtacağı varsayılmaktadır.¹⁸ Matematikteki uygulamasından bir miktar farklı olarak sosyal bilimlerde bu tür sıralamalar, kendi içinde önem veya önceliğe göre sıralanmış kategoriler baz alınarak alternatiflerin sırayla bu kategoriler bazında değerlendirilmesi, kategori bazında özelliklerin aynı olması durumunda bir sonraki kategoriye geçilmesi, farklılık durumunda ise o kategorinin kriterine göre daha iyi olanın tercih edilmesi üzerine inşa edilmektedir. Bu tür bir tercih kuramının geçmişi Menger'e kadar uzanıyor olsa da iktisat teorisinde, pazarlığa ve taviz vererek belli bir noktada buluşma olgusuna açık olmadığı için pek tutulmamıştır (Fishburn, 1974: 1443–1444, 1989: 7).

Bazı seçim sistemlerinden organ nakli karar süreçlerine, kimi politika uygulamalarından şirketlerin prim ve indirim uygulamalarına, işe alım kararlarından satın almalara kadar geniş bir yelpazede karşılık bulan bu tür kategorilere ve sıralamaya dayalı tercih sistemleri, geleneksel fayda kuramı açısından sorunlar oluşturabilmektedir. Bu tür modellerde, tercih kümesinin elemanlarını belli ölçütlere göre sıralamak mümkün olabildiği zaman bile farklı nitelikleri haiz elemanlardan oluşan nihai paketler arası tercihlerde geçişlilik çoğu zaman garanti değildir. Kriterler arası ikamenin mümkün olmaması, bu tür tercih yapılarının standart bir fayda modeline dönüşümünü engellemektedir. Örneğin bir sözlükte hangi kelimenin tam olarak nereye denk geleceği bellidir. Burada geçişlilikle ilgili bir sorun oluşmayacaktır. Buna karşılık hayatımızdaki birçok karar mekanizması farklı kriterlere bağlı karşılaştırmalar üzerine inşa edilmiştir ve bu karşılaştırmalar özellikle öncelik verilen kriterlerin birbirine yakın olması durumunda tutarlı bir sonuç vermeyebilmektedir. En önemli kriterin fiyat, ikincisinin genişlik, üçüncüsünün şehir merkezine yakınlık olduğu bir tasnifte şehir merkezine orta mesafede bir uzaklıktaki küçük, ama ucuz bir konut (x konutu), şehir merkezine çok yakın, orta büyüklükteki, ama aynı zamanda oldukça pahalı bir konuta (y konutu) tercih edilebilecektir. Benzer şekilde y konutu da şehir merkezine çok uzak ama oldukça geniş, fiyatı da y ile x arasında olan bir konuta (z konutu) tercih edilebilecektir. Zira burada konutların arasındaki fiyat farkı ile evlerin genişlikleri arasındaki fark, şehir merkezine uzaklık açısından dikkat çeken farka nispetle küçük kalabilmektedir. Bu durumda tercihler $x > y > z$ şeklinde sıralanabilir. Öte yandan z konutu ile x konutu karşılaştırmasında bu sefer de fiyat ve şehir uzaklıklar konusunda birinin avantajı, öbürünün dezavantajı olduğundan büyüklük kriteri ön plana çıkmaktadır ve $z > x$ şeklinde bir tercih yapılabilmektedir, ki bu durum dairesel bir tercih sıralaması demektir ve geçişlilik aksiyomunu ihlal etmektedir. (Fishburn, 1974: 1445–1446).

¹⁷ Bu kavram sözlükle ilişkili demektir. Söz konusu modellere bu ismin verilmesi bu modellerde tercih sıralamalarının sayısal değil, sözlüklerdeki harf sıralamasına benzer şekilde başka kategorik özelliklere göre sıralanması sebebiyledir.

¹⁸ Örneğin farklı olasılık dağılımlarına sahip olan piyangolar beklenen getiri, varyans ve çarpıklık gibi kategorilere göre sıralanabilir.

Tversky, sürekliliğin olmadığı, çok boyutlu ve katmanlı alternatiflerin olduğu tercih paketleri üzerine inşa edilmiş modelleri belli şartlar altında iki farklı şekilde ifade edebileceğimizi ileri sürmüştür. Bunlardan ilki olan toplanabilir (*additive*) modelde x paketinin y paketine tercih edilmesi için gerek ve yeter şart, x paketini oluşturan bileşenlerin her birinden elde edilen faydaların toplamının y paketinin bileşenlerinin her birinden elde edilen faydaların toplamından fazla olması olarak tanımlanır.¹⁹ Tversky'nin toplanabilir fark (*additive difference*) modeli dediği ikinci model ise alternatif paketlerin benzer bileşenlerinin faydaları arasındaki farklarının karşılaştırılması ve bunların toplanması üzerine inşa edilmiştir. Bu toplam pozitifse x paketi y paketine tercih edilecektir (Tversky, 1969: 41):

$$x \succcurlyeq y \Leftrightarrow \sum_{i=1}^n \phi_i [u_i(x_i) - u_i(y_i)] \geq 0$$

Burada ϕ her bir bileşen için farklı bir karşılaştırma kriteri getirilebilir ve tanımı icabı olumsuz karşılaştırmaları yansıtabilmesi gerekir (yani $\phi_i(-\delta_i) = -\phi_i(\delta_i)$).

Sadece süreklilik varsayımını gevşeten oldukça az sayıda model bulunmaktadır. Sözelgimi, Hausner'in 1953'te Rand Corporation tarafından basılan çalışması, von Neumann ve Morgenstern'in kuramının sadece Arşimet aksiyomunun gevşetilmiş ve sonsuz boyuta taşınmış halidir (Hausner, 1953: 1–2). Benzer bir çalışmayı Chipman da yapmış, vNM'nin skalar fayda fonksiyonunun yerine vektörel bir çıktısı olan bir fayda fonksiyonunu baz almıştır. Yazar bu fonksiyon üzerinden Arşimet aksiyomuna denk aksiyomların tanımlanmasıyla geleneksel beklenen fayda kuramının sonuçlarının elde edilebileceğini ileri sürmüştür (Chipman, 1960: 194, 210–215). Öte yandan bu modeli daha da esneterek, örneğin zayıf sıralama yerine kısmi sıralamanın geçerli olduğu bir modeli çalışmış olanlar da vardır.²⁰ Sözelgimi Kannai, süreklilik aksiyomuna uyan, buna karşılık kısmi sıralamayı varsayan Aumann'ın modelini²¹ genişletmiş ve fayda fonksiyonunu skalar olmaktan çıkarıp vektörel bir hale sokmuştur (Kannai, 1963: 229–230).

Bağımsızlık Aksiyomunun Gevşetildiği Modeller

Yukarıdaki az sayıda model dışında geliştirilmiş beklenen fayda kuramlarının hemen hepsi tercihlerde sürekliliğin olduğunu varsayar ve daha ziyade ya geçişlilik veya bağımsızlık aksiyomlarını veya her ikisini birden gevşetir. Bu çerçevede beklenen fayda kuramının aksiyomlarına yönelik ilk eleştirilerden biri Maurice Allais'ten gelmiştir. Allais ağırlıklı olarak bağımsızlık aksiyomunu eleştirmiş ve bu çerçevede kurguladığı model de bağımsızlık varsayımı terk edilmiştir. Bu konuda Savage ile de yüzleşmiş olan ve Savage'in kendisinin dahi bu bağımsızlık ilkesine uygun tercihlerde bulunmadığını ortaya koyan Allais'in modelinin bir başka özelliği de onun Bernoulli'nin servet ve servetteki değişimlerden fayda

¹⁹ $u(x) = \sum u_i(x_i) > u(y) = \sum u_i(y_i)$.

²⁰ Zayıf sıralama, bütün alternatiflerin kendi aralarında tercih açısından tutarlı bir şekilde sıralanabildiği anlamına gelmektedir. Buna karşılık kısmi sıralama tüm alternatiflerin birbirleriyle karşılaştırılmadığı durumları ifade etmektedir.

²¹ Bk. (Aumann, 1962).

temin edilen modelini baz almış olmasıydı. Allais'e göre, fayda ordinal değil, yoğunluğu ve şiddeti hissedilebilir kardinal bir değer ifade etmekteydi. (Allais, 1979: 6-9; Dietrich ve diğerleri, 2021: 143-144; Fishburn, 1989: 8).

Allais de Savage gibi belirsizlik durumlarında öznel olasılıkların etkili olabileceğini düşünmektedir. Ancak ondan farklı olarak karar sürecini sadece beklenen faydanın değil, aynı zamanda faydanın olasılık dağılımının da etkilediğini ileri sürmektedir. Birey rasyonelse bu dağılımları dikkate alacaktır. Buna göre α ve β olasılık ölçütlerinden elde edilen faydayı ifade eden V fonksiyonunun birinci dereceden stokastik hakimiyeti (*first-order stochastic dominance*) temin etmesi gerekmektedir. Stokastik hakimiyet, $V(\alpha) > V(\beta)$ olması için herhangi bir sonucun α piyangosunda çıkma ihtimalinin, β piyangosunda çıkma ihtimalinden yüksek olmasını gerektirir.²²

Bu durumda fayda üretecek muhtelif sonuçların olasılık dağılımının sadece ortalamasının değil, aynı zamanda standart sapmasının (değişkenlik ve oynaklığının) ve hatta çarpıklığının (yani potansiyel olarak çok büyük kar veya zarar edebilme ihtimalinin) da karar vericinin psikolojisinde bir karşılığı vardır. Sözelimi Allais'in modelini geliştiren Hagen faydanın, ihtimallerle ağırlıklandırılmış beklenen getiriler ile faydanın standart sapması ve çarpıklığından etkilenen bir "riskin faydası" (*utility of risk*) fonksiyonunun toplamından oluşmasının daha doğru olacağını ileri sürmüştür.²³ Tüm bunlar, bireylerin farklı noktalarda farklı risk iştahlarının olduğuna işaret etmektedir. Ancak her hâlikârda belli bir ödülü (çıktıyı) temin edebilme ihtimali en yüksek olan alternatif, diğerlerine göre daha tercih edilebilir olacaktır. Bu model, Bernoulli'ninkine benzer tarzda daha yüksek riskli ve getirili paketlere karşı daha temkinli, daha düşük riskli paketlere karşı ise daha iştahlı bir davranışı ima etmektedir (Fishburn, 1989: 8-9, 18; Hagen, 1979a: 17, 1979b: 271-274).²⁴

Machina ise Allais'ten farklı olarak bağımsızlık varsayımının doğrudan reddetmek yerine bu aksiyomun beklenen fayda kuramının çıkarımlarını çok fazla etkilemediğini ileri sürmüştür. Yeter ki tercih fonksiyonun (alternatifleri oluşturan piyangoların olasılık dağılımlarını bir tercih sıralamasıyla eşleştiren fonksiyonun) yüzeyi pürüzsüz yani türevi alınabilir olsun. Bu şartın sağlanması durumunda Allais ikilemi gibi bağımsızlık aksiyomunu sorgulayan gözlemleri de açıklayan bir beklenen fayda kuramı tesis edilmiş olacaktır. Machina'nın modelinde olasılık dağılımlarından oluşan alternatif piyangolar kümesinin bütün elemanları arasında tanımlanan tercih bağıntısının tutarlı ve geçişli olduğu, ayrıca söz konusu piyangolarla reel sayılar arasındaki ilişkiyi tanımlayan tercih fonksiyonun da sürekli ve türevinin alınabiliyor olduğu varsayılmaktadır. Türevin alınabilirliğini, en genel anlamda yüzeye teğet düzlemin eğimiyle türevin limite eşit olması üzerinden ölçmek mümkündür. Fréchet türev alınabilirlik ölçütü tam da bu işlevi görmektedir (Machina, 1982: 279, 293-294):

²² Teknik olarak bu kavramı $\alpha(\{x:x \geq c\}) \geq \beta(\{x:x \geq c\})$ şeklinde ifade edebiliriz. Burada c herhangi bir reel sayıyı, α ve β da ilgili olasılık dağılımlarını ifade etmektedir.

²³ Hagen bunu $U = \hat{u} + f(s,z) + \varepsilon$ denkleminde ifade eder. Burada U farklı olası piyangoları içeren oyunun toplam faydasını, $\hat{u}$ kazançlardan elde edilen faydayı, f riskten (olasılık dağılımından) elde edilen tahmini fayda fonksiyonunu, s dağılımın standart sapmasını, z üçüncü derece moment olan çarpıklığın bir ölçütünü, ε ise hata payını ifade etmektedir (Hagen, 1979b: 272).

²⁴ Allais ve Hagen'den farklı olarak Kahneman ve Tversky, bireylerin olasılık dağılımlarını hakıyla takdir edemediklerini, genellikle tek bir parametreye odaklandıklarını ileri sürerler. Bk. (Kahneman ve diğerleri, 2008: 414-421).

$$\lim_{\|F^* - F\| \rightarrow 0} \frac{|V(F^*) - V(F) - L(F^* - F; F)|}{\|F^* - F\|} = 0$$

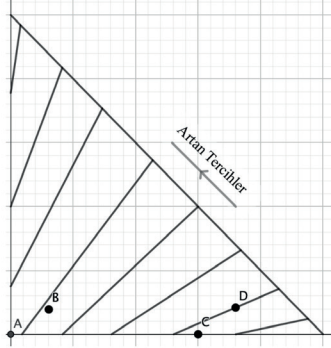
Burada V tercih fonksiyonunu; F^* , F olasılık dağılımı etrafındaki küçük bir sapmayı; L , F olasılık dağılımının türevine karşılık gelen ve süreklilik arz eden lineer fonksiyonu, $\|\dots\|$ ise tercih fonksiyonları uzayında mesafeyi ölçen normu ifade etmektedir. Machina buradan hareketle, türev alınabilirlik olduğu sürece olasılık dağılımındaki küçük farklılıklar karşısında karar vericilerin beklenen faydayı azamileştiren rasyonel bireyler gibi davranacaklarına hükmeder (Machina, 1982: 293–295).

Machina ayrıca birinci dereceden stokastik hakimiyetin olması durumunda piyangolar arasındaki kayıtsızlık eğrilerinin paralel olmak zorunda olmadığını, dışa doğru açılan nitelikte olabileceğini de ortaya koymuştur. Bu durum daha tercih edilen kayıtsızlık eğrileri daha dik oldukları için riskten kaçınma olgusunu ön plana çıkarmaktadır. Machina bu tarz dışa açılan kayıtsızlık eğrilerinin Allais'in ikilemini nasıl açıkladığını da gösterir. Buna göre aşağıda Allais ikilemini ifade eden aşağıdaki tablodaki (Allais, 2018: 250) durum için karar vericinin için A'nın B'ye, buna karşılık D'nin C'ye tercih ettiği net bir şekilde görülebilir. Bu Allais'in gözlemleriyle uyumludur. Nitekim deneklerin çoğu A ile B arasında A'yı tercih etmekte buna karşılık hem A'ya hem de B'ye %80 ihtimalle sıfır kazanma ihtimalinin eklenmesi durumunu ifade eden C ile D arasında D'yi tercih etmektedir. Bu durum açık bir şekilde bağımsızlık aksiyomuna aykırıdır. Machina'ya göre, kayıtsızlık eğrileri paralel olsaydı A'nın B'ye tercih edilmesi durumunda C'nin de D'ye tercih edilmesi gerekirdi. Buna karşılık dışa açılan kayıtsızlık eğrileri, Allais'in ikilemini açıklayabilmektedir (Machina, 1982: 300, 305–306).

TABLO 1. Allais İkilemi

A	B
%100 ihtimalle 100 milyon	%10 ihtimalle 500 milyon %89 ihtimalle 100 milyon %1 ihtimalle sıfır
C	D
%11 ihtimalle 100 milyon %89 ihtimalle sıfır	%10 ihtimalle 500 milyon %90 ihtimalle sıfır

Machina'nın tüm olasılık dağılımları için olmasa bile belli olasılık dağılımlarındaki küçük farklılıkların beklenen fayda kuramının çıkarımlarını bozmayacağı ve bunun için bağımsızlık aksiyomuna ihtiyaç olmadığı tezi zımnen belli ölçüde kabul görmüştür. İktisatçılar, bağımsızlık aksiyomunun gerçek hayatta sıklıkla ihlal ediliyor olmasını, biraz da bu sebepten görmezden gelmiş ve beklenen fayda kuramını kullanmaya devam etmişlerdir (Camerer, 1989: 71; Fishburn, 1989: 9).

ŞEKİL 2. Machina'nın Dışa Açılan Kayıtsızlık Eğrileri Üzerinde Allais İkileminin Gösterimi

Her ne kadar Machina yerelde lineer türevden bahsetmiş ve yukarıda verdiğimiz grafikte piyangolar arası kayıtsızlık eğrilerini düz çizgiler şeklinde göstermiş olsak da esasında modelinde kayıtsızlık eğrilerinin dışa açılıyor olması dışında eğrilerin şekli konusunda herhangi bir varsayımda bulunmamıştır. Nitekim gösterim olarak Machina'nın modeline benzeyen ve onunki gibi dışa açılan başka modeller de geliştirilmiştir. Bunlardan biri de Becker ve Sarin tarafından geliştirilmiş olan piyangoya bağlı (lottery dependent) tercih modelidir. Becker ve Sarin, Machina'nın ele aldığı yerel fayda fonksiyonunun global fayda fonksiyonunun belli bir olasılık dağılımındaki (noktasındaki) teğeti olarak düşünülebileceğini ve birbirine yakın iki olasılık dağılımı arasındaki tercihleri belirlemek için kullanılabilirliğini ileri sürmüşlerdir. Bu çerçevede Machina'nın modelinden farklı olarak, iki piyango arasındaki fayda farkını (ki bu fark piyangolar arasındaki tercihi belirleyecektir), olasılık dağılımları arasındaki mesafeden bağımsız bir şekilde aşağıdaki gibi ölçmektedirler (J. L. Becker ve Sarin, 1987: 1370):

$$U(F_1) - U(F_2) = \int u(x, c_{F_1}) dF_1(x) - \int u(x, c_{F_2}) dF_2(x)$$

Yazarlar bu denklemde geçen cF 'in olasılık dağılımına göre belirlenen bir parametre olarak tespit edilebileceğini ve geleneksel modelden beklenti teorisine, yukarıda bahsi geçen Allais ile Hagen ve Machina'nın modellerinden aşağıda ele alacağımız bazı modellere kadar birçok modelin piyangoya bağlı fayda yaklaşımıyla ifade edilebileceğini ileri sürmüşlerdir. Makalelerinde cF parametresini olasılık dağılımları bazında lineer olarak ele almış ve bu çerçevede hem bu parametreyi hem de piyangoya bağlı fayda fonksiyonunu belli formlar dahilinde incelemişlerdir (J. L. Becker ve Sarin, 1987: 1368–1372). Buradan hareketle Camerer piyangolar arası kayıtsızlık eğrilerinin bu çerçevede Machina modelinde olduğu gibi dışa açıldığını ve karar vericinin risk konusundaki duruşuna göre içbükey veya dışbükey olabileceğini ve bu haliyle test edilebilir olduğunu ifade etmiştir (Camerer, 1989: 72–74).

Geçişliliğin kabul edildiği, buna karşılık bağımsızlığın gevşetildiği bir başka model de ağırlıklandırılmış beklenen fayda kuramıdır. Chew ve MacCrimmon²⁵ tarafından geliştirilen

²⁵ Bk. (Chew ve MacCrimmon, 1979).

bu modelde bağımsızlık aksiyomu gevşetilmekte ve orijinal şekli olan $x \sim y \Rightarrow \alpha x + (1-\alpha)z \sim \alpha y + (1-\alpha)z$ halinden $x \sim y \Rightarrow \alpha x + (1-\alpha)z \sim \beta y + (1-\beta)z$ şekline dönüştürülmektedir. Aksiyomun bu hali, tercihlere yeni bir alternatifin farklı oranlarda eklenmesini mümkün kılmaktadır. Buna göre yapılan bir ekleme, uygun oranların bulunması halinde tercih sıralamasını değiştirmeyecektir. Bağımsızlık aksiyomunun bu zayıf hali α ile β arasındaki ilişkiyi karar vericinin öznal ağırlıkları üzerinden belirler (Camerer, 1989: 66; Fishburn, 1989: 11–12).

Söz konusu ağırlıkların psikolojik olarak ne anlam ifade ettiği tartışılır olsa da bu ağırlıkların bireylerin olasılık dağılımları hakkındaki algılarındaki önyargı, çarpıklık ve kusurları yansıttığı değerlendirilmiştir. Ağırlıklandırılmış beklenen fayda modelinde de olasılık dağılımları tercihleri açısından kayıtsızlık eğrileri dışı doğru açılmakta, ancak düz çizgiler şeklinde tercih uzayı dışında bir noktada buluşmaktadırlar (Camerer, 1989: 66–67).²⁶

Bu modeli daha da genelleştirerek ağırlıkları (yukarıdaki örnekte α ve β) bir ağırlıklandırma fonksiyonu şeklinde kurgulamak da mümkündür. Örtülü (*implicit*) ağırlıklandırılmış fayda olarak bilinen bu modelde bağımsızlık aksiyomunun ağırlıklandırılmış fayda modeline nispetle bile daha zayıf bir hali mevcuttur. Buna göre örneğin, α ve β hem birbirleriyle ilişkili hem de ilaveten eklenen z piyangosuyla bağlantılı olabilmektedir. Bu durumda piyangolar arası kayıtsızlık eğrileri yukarıdaki modelde olduğu gibi bir noktada birleşmeyecek, farklı kayıtsızlık eğrileri bu bağıntıların mahiyetine göre farklı eğimlere (ve hatta formlara) sahip olacaklardır (Camerer, 1989: 68–70).

Ağırlıklandırılmış beklenen fayda modeli temel alınarak geliştirilmiş çok sayıda fayda kuramı mevcuttur. Bunlardan bir kısmını azalan birikimli (*decumulative*) tercihler başlığı altında kategorize etmek mümkündür. Quiggin,²⁷ Yaari,²⁸ Hey,²⁹ Segal³⁰ ve Chew³¹ gibi iktisatçıların üzerinde çalıştığı ve farklı isimler altında geliştirdiği³² bu yaklaşımda olasılık dağılımlarının kümülatif olarak değerlendirilmektedir. Bu çerçevede karar verici açısından α olasılık dağılımının β dağılımına nispetle daha tercih edilir olup olmadığı ağırlıklandırılmış kümülatif dağılımların karşılaştırılması ile tespit edilir. Böylece $F(r) = p_\alpha(x \leq r)$, α piyangosunun kümülatif dağılımını ve benzer şekilde G de β 'nin kümülatif dağılımını ifade ediyorsa bu durumda F ve G 'yi azalmayan bir fonksiyon olan h ile ağırlıklandırıp dönüştürdükten sonra bir karşılaştırma yapılabilir. Farklı modellerde önce olasılıkların ağırlıklandırılıp dönüştürüldüğü, ardından kümülatif dağılımların karşılaştırıldığı da vakidir. Bu sayede küçük olasılıkların karar verici tarafından beklenen getirisinden fazla, buna karşılık büyük olasılıkların olduğundan daha düşük değerlendirilmesi gibi gözlemler, stokastik hakimiyet olgusu bozulmadan modellenabilmektedir (Camerer, 1989: 76–77; Fishburn, 1989: 10–11).

²⁶ VNM tipi beklenen fayda teorisinde kayıtsızlık eğrileri düz paralel çizgiler olduğundan sonsuzda buluştukları söylenebilir.

²⁷ Bk. (Quiggin, 1982, 1985).

²⁸ Bk. (Yaari, 1987).

²⁹ Bk. (Hey, 1984).

³⁰ Bk. (Segal, 1984).

³¹ Bk. (Chew, 1985).

³² Bu modelin öncüsü kabul edilen Quiggin, modeline tahmin edilen beklentiler (*anticipated expectations*) demiştir. Riskten kaçınmayı fayda fonksiyonu yerine ağırlık fonksiyonu üzerinden ifade eden Yaari ise ikili beklenen fayda (*dual expected utility*) isimlendirmesini yapmıştır (Camerer, 1989: 77). Sıralamaya bağlı tercihler (*rank-dependent expectations*) olarak ifade edenler de oldukça yaygındır (Fishburn, 1989: 10; Karni ve Safra, 1990: 487–488).

Yine bir başka ağırlıklandırılmış beklenen fayda modeli olarak değerlendirebileceğimiz geçişli dışbükey (*transitive convex*) modeli esas itibarıyla Chew – MacCrimmon modeliyle aynı olmakla birlikte zayıf bağımsızlık aksiyomu yerine bazı dışbükeylik şartları getirmektedir (Fishburn, 1989: 12):

1. Bir olasılık dağılımı (α), bir başkasına (β) nispetle tercih ediliyor ve bir üçüncüsüne (γ) nispetle de en azından tercihte eşdeğere (kayıtsızlık söz konusuysa) bu durumda ilk olasılık dağılımı ikinci ve üçüncü dağılımların herhangi bir lineer karışımına göre de tercih edilecektir. Yani $0 < r < 1$ olmak üzere $\alpha > r\beta + (1-r)\gamma$.
2. Tam tersine ilki ikincisine nispetle tercih edilmiyor, üçüncüsüne nispetle de ya tercih edilmiyor ve tercihte eşdeğere bu durumda ikinci ve üçüncünün lineer karışımına nispetle de tercih edilmeyecektir.
3. Öte yandan birey tercih sıralamalarında söz konusu üç piyango arasında kayıtsız kalıyorsa bu durumda bunların ikisinin lineer karışımı da üçüncüsüyle aynı kayıtsızlık eğrisi üzerinde kalacaktır.

Bu şartların yerine gelmesi durumunda olasılık dağılımlarının sıralamasını belirleyen bağıntıları ifade eden kümeler de kabul edilebilir (*feasible*) piyango uzayının dışbükey alt kümeleri olacaklardır. Yukarıdaki şartlar ağırlıklandırılmış beklenen fayda kuramının da ima ettiği gerek şartlar olmakla birlikte yeter şartlar değildir. Bu tür bir dışbükeylik şartının getirilmesi ve aşağıdaki koşulların da olması durumunda geçişli dışbükey bir modelden bahsedilebilir. (Fishburn, 1989: 12):

$$\alpha > \beta \Leftrightarrow u(\alpha) > u(\beta)$$

$$\alpha > \beta \Rightarrow u(r\alpha + (1-r)\beta) \text{ fonksiyonu sürekli ve } r \text{ arttıkça artmaktadır.}$$

Geçişlilik Aksiyomunun Gevşetildiği Modeller

Geçişlilik aksiyomu genellikle süreklilik veya bağımsızlık aksiyomlarıyla birlikte gevşetilen bir varsayım olarak karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda bir örneğini verdiğimiz dairesel tercihler gibi tercih tutarsızlıklarına sebep olan geçişlilik aksiyomu ihlallerini açıklamak için çeşitli mekanizmalar geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu konuda ilk çalışmalardan biri 1954 yılında basılan çalışması ile K. O. May'e aittir. Yaptığı basit deneylerle geçişliliğin sıklıkla ihlal edildiğini gören May, daha genel bir fayda kuramının kişilerin farklı şartlar altında farklı tercih sıralamalarında bulunabileceğini dikkate alması gerektiğini ifade eder. Bunu temin etmek için modellerin hem kararların verildiği şartları hem de tercih sıralamalarında karşılaşılan tutarlılık ve tutarsızlıkların sıklığını hesaba katan bir yaklaşım sunar. Buna göre x ile y arasındaki tercihi ifade eden $x > y$ operatörünün $p(x | x, y, E)$ olarak tanımlanmasını önerir. Bu tanım, E şartlarına ve x ve y alternatiflerine bağlı olarak x 'in y 'ye tercih edilme olasılığını ifade etmektedir. Farklı ortamlara ve şartlara bağlı olarak paketler arası tercihlerin mahiyetinin bu şekilde ifade edilmesi, beklenen fayda kuramının doğru bağlamlarda kullanımına imkân sağlayacak, uygun olmadığı durumlarda ise alternatifleri ön plana çıkaracaktır. Bu haliyle tercih operatörünün geçişli olmasına da gerek yoktur (May, 1954: 1–8). May'in tercih operatörünü olasılık temelli yeniden tanımlama teklifini baz alarak geçişlilik

konusunda çalışan Tversky de x 'in y 'ye tercih ediliyor olmasını bunun vakaların yarısından fazlasında görülmesi, bu bağlamda zayıf stokastik geçişliliği de $p(x,y) \geq 0,5$ ve $p(y,z) \geq 0,5$ ise $p(x,z) \geq 0,5$ olarak tanımlamıştır (Tversky, 1969: 31).

Önceki kısmın sonunda ele aldığımız Fishburn'un geçişli dışbükey modelinin geçişsiz versiyonu da bulunmaktadır. Söz konusu modelden geçişlilik şartının kaldırılması durumunda işler bir modelin olması için daha genel bir koşulun sağlanması gerekmektedir (Fishburn, 1989: 13):

$$\alpha > \beta \Leftrightarrow \phi(\alpha, \beta) > 0$$

Burada ϕ olasılık dağılımları arasında karşılaştırma yapıp skalar bir sonuç üreten genel bir fonksiyonu ifade etmektedir. Bu fonksiyonun $u(x)-u(y)$ formuna indirgenmesi durumunda von Neumann – Morgenstern modeli, $u(x)w(y) - u(y)w(x)$ formuna indirgenmesi durumunda ise ağırlıklandırılmış lineer modeli ile karşılaşmaktayız. Fishburn, modelinin geçişsiz dışbükey bir gösterim olarak tanımlanabilmesi aşağıdaki önermelerin de geçerli olması gerektiğini ifade etmektedir (Fishburn, 1989: 13):

$$\phi(\alpha, \beta) > 0 \Leftrightarrow \phi(\beta, \alpha) < 0$$

$$\phi(r\alpha + (1-r)\beta, \gamma) = r\phi(\alpha, \gamma) + (1-r)\phi(\beta, \gamma)$$

Fishburn, geçişli olmayan dışbükey fayda modelleri özel bir hali olarak kendisinin çarpık simetrik ikili lineer (*skew-symmetric bilinear* – SSB) model olarak isimlendirdiği bir model de geliştirmiştir. Bu modelde ϕ fonksiyonunun çarpık simetrik ve ikili lineer olması öngörülmüştür. Çarpık simetri (*skew-symmetry*) fonksiyonun argümanlarının yerlerinin değişmesi durumunda sonucun sadece işaretinin değişeceğini ($\phi(\alpha, \beta) = -\phi(\beta, \alpha)$) ifade etmektedir. Bu özellik, geçişliliğin olmadığı dışbükey model için gereken ve hemen yukarıda verdiğimiz iki aksiyomun ilkinin özel bir halidir. İkili lineerlik (*bilinearity*) ise ilk argüman için lineerliği ifade eden ikinci aksiyomun her iki argüman için de geçerli olduğu yani ϕ fonksiyonunun her iki argümanı üzerinden lineer olduğunu ifade etmektedir. Görüleceği gibi SSB, geçişsiz dışbükey modelin özel bir halidir. Bununla birlikte çok daha kullanışlı sonuçlar vermiştir. Geçişli olmaması tercihlerin tersine dönmesi olgusunu, bağımsızlık ilkesini gevşetmiş olması da Allais ikilemini açıklamasına imkân vermektedir. Buna rağmen birçok alanda beklenen fayda kuramıyla aynı sonuçları üretebilmektedir. Özellikle basit olasılık dağılımlarında nispeten kolay iktisadi analizlere imkân sağlamıştır. Sözgelimi, birbirinden bağımsız iki olasılık dağılımı α ve β 'nin her biri sırasıyla α_i ve β_i olasılıkla gerçekleşme ihtimali olan x_i ve y_i sonuçları olduğunda $\phi(\alpha, \beta) = \sum_i \alpha_i \beta_i \phi(x_i, y_i)$ ifadesi kullanılabilir (Camerer, 1989: 67–68; Fishburn, 1989: 13–14).

SSB modelinin bir versiyonu da pişmanlık kuramıdır (*regret theory*). Bell³³ ve eş zamanlı olarak Loomes ve Sugden³⁴ tarafından geliştirilen bu model, bireylerin aldıkları kararlar neticesinde sadece tatmin olacakları bir fayda elde etmeyecekleri, aynı zamanda alternatifler arasından bir başkasını seçmedikleri için pişmanlık da duyabilecekleri tezine dayanmaktadır. Söz konusu pişmanlık hissinin, bireylerin ellerindeki bütün verileri hakkında de-

³³ (Bell, 1982).

³⁴ (Loomes ve Sugden, 1982, 1983, 1986).

ğerlendirerek rasyonel karar vermeleri halinde bile oluşabileceği varsayılmaktadır. Dahası pişmanlık hissini karar sonrası oluşabileceği algısı, verilen karardan bağımsız olmamakta, bilakis verilecek kararı da etkileyebilmektedir. Nitekim Bell, Allais ikilemine konu olan kararlarda niçin karar tutarsızlığı olabileceğini bu şekilde açıklamaktadır. Birey belirsizliğin olduğu iki alternatif arasından birini tercih edebilir ve sonuç kötü gelse bile öbür alternatifte de sonucun benzer bir şekilde çıkabileceği tesellisiyle kendini ikna edebilir. Ancak iki alternatiften birinde belli bir kazanç garantisine bu durumda diğer alternatifin seçilmesi ve kötü bir sonuç çıkması durumunda birey kesinlik arz eden seçeneği tercih etmediği için pişmanlık duyabileceğini karar anında göz önünde bulunduracaktır (Bell, 1982: 961–963). Pişmanlık teorisi, SSB'nin alternatifler arasında bağımsızlığın olmadığı ve tercihe konu olasılık dağılımlarının birbirleriyle korele olduğu genel hali olarak değerlendirilebilir. (Camerer, 1989: 68; Fishburn, 1989: 19).

Genişletilmiş Beklenen Fayda Modellerine Yönelik Deneysel Bulgular

Yukarıda ele alınan alternatif modelleri baz alarak yapılan çalışmalar bu alternatiflerin de deneylerde karşılaşılan tüm durumlarla uyumlu olmadığını ortaya koymaktadır. Sözügelimi Camerer'in yaptığı çalışmada bu modellerin beklenen fayda kuramıyla uyumsuz bazı halleri açıklayabildikleri, ancak tüm uyumsuzlukları açıklayabilecek tek bir modelin olmadığı ortaya konmuştur. Onun yaptığı deneyler, kayıtsızlık eğrilerinin olasılık dağılımları arasındaki ilişkiyi gösteren üçgen grafikte genellikle dışa açıldıklarını, ancak bazı yerlerde içe kapandıklarını ve yön değiştirebildiklerini göstermektedir. Bu bulgu paralel kayıtsızlık eğrilerini öngören beklenen fayda kuramıyla uyumsuz olduğunu gibi kayıtsızlık eğrilerinin her yerde dışa açıldığı sonucunu veren Machina'nınki gibi modellerin her bağlamda karşılığının olmadığını ifade etmektedir. Öte yandan Beecker ve Sarin tarafından geliştirilmiş olan piyangoya bağlı beklenen fayda modelinin ise hem dışa açılan ve içbükey hem de içe kapanan ve dışbükey kayıtsızlık eğrilerine uygun bir formu olmasından dolayı Camerer'in gözlemleriyle uyumlu gözükmektedir. Ancak Camerer, içbükeyliğin de dışbükeyliğin de aynı noktada gözlemlenebildiğini vurgulamıştır. Bu durum piyangoların mutlak olarak algılanmadığına ve bir referans noktasına göre kayıp veya zarar olarak değerlendirildiğine işaret etmektedir. Bu gözlem, bu makalede ele almadığımız Kahneman ve Tversky'nin beklenti kuramıyla³⁵ uyumlu gözükmektedir. Ağırlıklandırılmış beklenen fayda da bu anlamda iyi bir performans sergilemektedir. Üstelik farklı miktarlardaki getirilerin kayıtsızlık eğrilerinin eğimini de nasıl etkilediğini açıklayabilmektedir. Ancak düz kayıtsızlık eğrilerine sebep olan varsayımları sürekli ihlal edilmiştir (Camerer, 1989: 94–95).

Camerer'in bilahare Harless ile birlikte yaptığı daha kapsamlı deneylerde de hiçbir modelin tek başına bütün tercih şablonlarını açıklayabilme gücü olmadığını teyit etmişlerdir. Temel beklenen fayda kuramı ve ağırlıklandırılmış beklenen fayda kuramı sadece bazı sık rastlanan karar şablonlarını açıklamakta oldukça etkilidirler. Azalan birikimli modeller ise çok sayıda, ama az rastlanan tutarsızlıkları açıklayabilmektedirler. Yazarların yaptıkları deneyler, düşük ihtimalli alternatiflerin gereğinden fazla ağırlıklandırılmasının yaygın bir davranış olduğunu da ortaya koymaktadır. Özellikle de kayıtsızlık eğrilerinin düz olduğu veya sürekli içe kapandığı modellerin, bulguları açıklamakta diğerlerine göre daha zayıf kaldığı da anlaşılmaktadır (Harless ve Camerer, 1994: 1284–1285).

³⁵ Bk. (Kahneman ve Tversky, 1979).

Hey ve Orme de yukarıda ele alınan modellerin bir kısmı üzerinde yaptığı deneylerden elde ettiği bulgulardan hareketle beklenen fayda kuramının deneklerin % 39'unda diğerlerinden daha kötü bir performans sergilemediğini, diğerlerinde farklı modellerin ön plana çıktığını, ancak modeller arasındaki farklılıkların beklenen fayda kuramından vazgeçecek ölçüde kayda değer olmadığını ileri sürmüşlerdir. Onlara göre alternatif modellerden ziyade beklenen faydaya stokastik bir katman ekleyerek ilerlemek daha anlamlı olabilecektir (Hey ve Orme, 1994: 1321–1322).

Sonuç

Beklenen fayda kuramı, karar verme süreçlerinin modellenmesinde oldukça yaygın bir şekilde kullanılan ve belli ölçüde de bayraklaştırılmış bir olgu olarak ana akım iktisat teorisinin temelini yerleşmiş durumdadır. Kuram, bireylerin rasyonel seçimler yapma biçimlerini açıklamaya yönelik olarak geliştirilmiş olup, zaman içinde çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Eleştiriler genellikle, gerçek dünya kararlarının karmaşıklığını ve insan davranışlarının modelde öngörülen rasyonelliğe uymuyor olmasını vurgulamaktadırlar. Söz konusu eleştirilere çok çeşitli cevaplar verilmeye çalışılmış, bunlar arasında en önemli açılımlardan biri de beklenen fayda kuramının bazı varsayımlarının gevşetilmesi ile kurgulanan daha gerçekçi ve uygulanabilir modellerin tasarlanması olmuştur.

Bu makalede incelenen öncü genelleştirmeler ve alternatif yaklaşımlar, beklenen fayda kuramının, bireylerin risk algıları ve tercihleri konusundaki değişkenlikleri daha iyi kapsayabilmesi için nasıl dönüştürülebileceğini göstermektedir. Bu çerçevede süreklilik, geçişlilik ve bağımsızlık aksiyomlarının gevşetildiği temel modeller incelenerek tasnif edilmiştir. Özellikle bağımsızlık aksiyomunun gevşetilmesinin ve alternatifler arasındaki tercihlerde olasılıkların dikkate alınmasının beklenen fayda kuramının uygulama alanını genişlettiği görülmüştür.

Süreklilik aksiyomunun ihlal edildiği modellerin başında özellikle sıraya dayalı kuramlar arasında Hausner, Chipman ve Kannai'ye ait modeller özetlenmiştir. Bu modeller, gerçek hayatta karşılaşılan çok sayıdaki karar süreçleriyle uyumludur, ancak genel bir karar verme sürecini modellemek için kullanılamamaktadır. Zira tercih yapılan alternatifler arasında ikame özelliğinin bulunmadığı ve bunun da pazarlık ve ticaret gibi mekanizmalara müsaade etmemektedir.

Bağımsızlık aksiyomu da Allais'ten beri sürekli eleştirilmiş ve bu çerçevede başta Allais ve takipçisi Hagen olmak üzere bağımsızlık aksiyomunu gevşeten çok sayıda model geliştirilmiştir. Machina'nın yerel türev üzerinden fayda fonksiyonunun pürüzsüz olduğunu varsaydığı modeli de bağımsız aksiyomu ihlallerini açıklayabilmektedir. Dışa açılan kayıtsızlık eğrilerini öngören bu kuram, tüm olasılık dağılımları için olmasa bile belli olasılık dağılımlarındaki küçük farklılıkların beklenen fayda kuramının çıkarımlarını bozmayacağı tezi ana akım iktisatçılar tarafından kısa sürede benimsenmiştir. Bu çerçevede dışa açılan ancak Machina'nınki gibi lineer kayıtsızlık eğrileri gerektirmeyen alternatif modeller de türemiştir. Becker ve Sarin'in piyangoya bağlı fayda kuramı ve Chew ve MacCrimmon tarafından geliştirilen ağırlıklandırılmış beklenen fayda modeli bu alternatiflere öncü örnekler arasında sayılabilir. Yine bu çerçevede farklı isimlerle anılan, ancak birbirine oldukça benzeyen azalan birikimli tercihlerle dayalı modellerle geçişli ve geçişsiz dışbükey fayda

kuramı, esas itibariyle ağırlıklandırılmış beklenen fayda modelinin farklı çeşitleri olarak görülebilir. Geçişsiz dışbükey modelinin özel bir halini ifade eden Fishburn'un simetrik ikili lineer fayda kuramı da oldukça kullanışlı bir model olarak temayüz etmiştir. Geçişli olmaması tercihlerin tersine dönmesi olgusunu, bağımsızlık ilkesini gevşetmiş olması da Allais ikilemini açıklamasına imkân vermektedir. Buna rağmen birçok alanda beklenen fayda kuramıyla aynı sonuçları üretebilmektedir. Özellikle basit olasılık dağılımlarında nispeten kolay iktisadi analizlere imkân sağlamıştır.

Ele aldığımız çalışmaların önemli deneylere de konu olmuştur. Söz konusu deneyler, bu modellerin gözlemlenen ihlallerin bazılarını açıklamakta oldukça başarılı olduklarını, ancak hiçbirinin tüm ihlalleri öngörme kabiliyetinin olmadığını ortaya koymuştur. Bu çerçevede beklenen fayda kuramının özel hallerde alternatiflerinden geri kalsa da genel anlamda başarılı olduğunu tespit eden çalışmaların da olduğu görülmektedir.

Beklenen fayda kuramının genelleştirilmiş hallerinin ele alındığı bu çalışma, ekonomi teorisinin, özellikle de karar teorisinin dinamik ve sürekli bir gelişim içinde olduğunu ortaya koymaktadır. Beklenen fayda kuramının çeşitlendirilmesi ve genişletilmesi, gelecekteki araştırmalara yeni perspektifler sunmakta ve ekonomik karar verme süreçlerinin daha kapsamlı bir şekilde modellenmesini sağlamaktadır.

Kaynakça

- Akerlof, G. A. (1982). Labor Contracts as Partial Gift Exchange. *The Quarterly Journal of Economics*, 97(4), 543–569.
- Allais, M. (1979). Foreword; M. Allais ve O. Hagen (Editörler), *Expected Utility Hypotheses and the Allais Paradox* (3–11). Springer-Science+Business Media B.V.
- Allais, M. (2018). Allais Paradox; *The New Palgrave Dictionary of Economics* (2. Basım: 248–253). Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/978-1-349-95189-5>
- Alon, S. ve Gayer, G. (2016). Utilitarian Preferences with Multiple Priors. *Econometrica*, 84(3), 1181–1201.
- Alon, S. ve Schmeidler, D. (2014). Purely Subjective Maxmin Expected Utility. *Journal of Economic Theory*, 152, 382–412.
- Aumann, R. J. (1962). Utility Theory without the Completeness Axiom. *Econometrica*, 30(3), 445–462.
- Becker, G. S. (1965). A Theory of the Allocation of Time. *The Economic Journal*, 75(299), 493–517.
- Becker, J. L. ve Sarin, R. K. (1987). Lottery Dependent Utility. *Management Science*, 33(11), 1367–1382.
- Bell, D. E. (1982). Regret in Decision Making under Uncertainty. *Operations Research*, 30(5), 961–981.
- Blume, L. E. ve Easley, D. (2018). Rationality; *The New Palgrave Dictionary of Economics* (2. Basım: 11275–11288). Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/978-1-349-95189-5>
- Buchak, L. (2013). *Risk and Rationality*. Oxford University Press.
- Camerer, C. F. (1989). An Experimental Test of Several Generalized Utility Theories. *Journal of Risk and Uncertainty*, 2(1), 61–104.
- Cerreia-Vioglio, S., Dillenberger, D. ve Ortoleva, P. (2015). Cautious Expected Utility and the Certainty Effect. *Econometrica*, 83(2), 693–728.
- Chew, S. H. (1985). *An Axiomatization of the Rank Dependent Quasilinear Mean Generalizing the Gini Mean and the Quasilinear Mean* (Working Papers in Economics 156). John Hopkins University, Department of Political Economy.
- Chew, S. H. ve MacCrimmon, K. R. (1979). *Alpha-nu Choice Theory: An Generalization of Expected Utility Theory* (Working Paper 669). University of British Columbia Faculty of Commerce and Administration.

- Chipman, J. S. (1960). The Foundations of Utility. *Econometrica*, 28(2), 193–224.
- Chu, F. C. ve Halpern, J. Y. (2008). Great Expectations. Part I: On the Customizability of Generalized Expected Utility. *Theory and Decision*, 64, 1–36.
- Dietrich, F., Staras, A. ve Sugden, R. (2021). Savage's Response to Allais as Broomean Reasoning. *Journal of Economic Methodology*, 28(2), 143–164. <https://doi.org/10.1080/1350178X.2020.1857424>
- Fishburn, P. C. (1970). *Utility Theory for Decision Making*. John Wiley & Sons.
- Fishburn, P. C. (1974). Lexicographic Orders, Utilities and Decision Rules: A Survey. *Management Science*, 20(11), 1442–1471.
- Fishburn, P. C. (1988). *Nonlinear Preference and Utility Theory*. The Johns Hopkins University Press.
- Fishburn, P. C. (1989). Generalizations of Expected Utility Theories: A Survey of Recent Proposals. *Annals of Operations Research*, 19, 3–28.
- Friedman, M. (1970). *A Theory of the Consumption Function*. Oxford & IBH Publishing Co. <http://www.nber.org/books/frie57-1>
- Friedman, M. ve Savage, L. J. (1948). The Utility Analysis of Choices Involving Risk. *The Journal of Political Economy*, 56(4), 279–304.
- Gilboa, I. ve Schmeidler, D. (1986). *Maxmin Expected Utility with a Non-Unique Prior* (Working Paper 16–86). Foerder Institute for Economic Research.
- Gül, F. ve Pesendorfer, W. (2014). Expected Uncertain Utility Theory. *Econometrica*, 82(1), 1–39.
- Hagen, O. (1979a). Introductory Survey. In M. Allais ve O. Hagen (Ed), *Expected Utility Hypotheses and the Allais Paradox* (13–24). Springer-Science+Business Media B.V.
- Hagen, O. (1979b). Towards a Positive Theory of Preferences under Risk; M. Allais ve O. Hagen (Editörler), *Expected Utility Hypotheses and the Allais Paradox* (271–302). Springer-Science+Business Media B.V.
- Hara, K., Ok, E. A. ve Riella, G. (2019). Coalitional Expected Multi-Utility Theory. *Econometrica*, 87(3), 933–980.
- Harless, D. W. ve Camerer, C. F. (1994). The Predictive Utility of Generalized Expected Utility Theories. *Econometrica*, 62(6), 1251–1289.
- Hausner, M. (1953). *Multidimensional Utilities*. Rand Corporation. <https://apps.dtic.mil/sti/tr/pdf/AD0604151.pdf>

- Hey, J. D. (1984). The Economics of Optimism and Pessimism: A Definition and Some Applications. *Kyklos*, 37(2), 181–205.
- Hey, J. D. ve Orme, C. (1994). Investigating Generalizations of Expected Utility Theory Using Experimental Data. *Econometrica*, 62(6), 1291–1326.
- Kahneman, D., Slovic, P. ve Tversky, A. (Editörler). (2008). *Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases* (24. Basım). Cambridge University Press.
- Kahneman, D. ve Tversky, A. (1979). Prospect Theory: An Analysis of Decision Under Risk. *Econometrica*, 47, 263–291.
- Kannai, Y. (1963). Existence of a Utility in Infinite Dimensional Partially Ordered Spaces. *Israel Journal of Mathematics*, 1, 229–234.
- Karni, E. ve Safra, Z. (1990). Rank-Dependent Probabilities. *The Economic Journal*, 100(401), 487–495.
- Koopmans, T. C. (1960). Stationary Ordinal Utility and Impatience. *Econometrica*, 28(2), 287–309.
- Kydland, F. E. ve Prescott, E. C. (1982). Time to Build and Aggregate Fluctuations. *Econometrica*, 50(6), 1345–1370.
- Loomes, G. ve Sugden, R. (1982). Regret Theory: An Alternative Theory of Rational Choice Under Uncertainty. *The Economic Journal*, 92, 805–824.
- Loomes, G. ve Sugden, R. (1983). Regret Theory and Measurable Utility. *Economics Letters*, 12(1), 19–21.
- Loomes, G. ve Sugden, R. (1986). Disappointment and Dynamic Consistency in Choice under Uncertainty. *The Review of Economic Studies*, 53(2), 271–282.
- Machina, M. J. (1982). “Expected Utility” Analysis without the Independence Axiom. *Econometrica*, 50(2), 277–323.
- Malinvaud, E. (1952). Note on von Neumann-Morgenstern’s Strong Independence Axiom. *Econometrica*, 20(4), 679.
- Manne, A. S. (1952). The Strong Independence Assumption-Gasoline Blends and Probability Mixtures. *Econometrica*, 20(4), 665–668.
- Marschak, J. (1950). Rational Behavior, Uncertain Prospects, and Measurable Utility. *Econometrica*, 18(2), 111–141.
- May, K. O. (1954). Intransivity, Utility, and the Aggregation of Preference Patterns. *Econometrica*, 22(1), 1–13.

- Modigliani, F. ve Brumberg, R. (1955). Utility Analysis and the Consumption Function: An Interpretation of Cross-Section Data; K. K. Kurihara (Editörler), *Post-Keynesian Economics* (388–436). George Allen & Unwin Ltd.
- Navarro-Martinez, D., Loomes, G., Isoni, A., Butler, D. ve Alaoui, L. (2018). Boundedly Rational Expected Utility Theory. *Journal of Risk and Uncertainty*, 57(3), 199–223.
- Pivato, M. (2020). Subjective Expected Utility with a Spectral State Space. *Economic Theory*, 69(2), 249–313.
- Quiggin, J. (1982). A Theory of Anticipated Utility. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 3(4), 323–343.
- Quiggin, J. (1985). Subjective Utility, Anticipated Utility, and the Allais Paradox. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 35(1), 94–101.
- Samuelson, P. A. (1952). Probability, Utility, and the Independence Axiom. *Econometrica*, 20(4), 670–678.
- Savage, L. J. (1972). *The Foundations of Statistics* (1954 Baskısının Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş Baskısı). Dover Publications.
- Schoemaker, P. J. H. (1982). The Expected Utility Model: Its Variants, Purposes, Evidence and Limitations. *Journal of Economic Literature*, 20(2), 529–563.
- Segal, U. (1984). *Nonlinear Decision Weights with the Independence Axiom* (Working Paper 353). University of California, Department of Economics.
- Segal, U. (1988). Does the Preference Reversal Phenomenon Necessarily Contradict the Independence Axiom? *The American Economic Review*, 78(1), 233–236.
- Starmer, C. (2000). Developments in Non-Expected Utility Theory: The Hunt for a Descriptive Theory of Choice under Risk. *Journal of Economic Literature*, 38(2), 332–382.
- Tversky, A. (1969). Intransitivity of Preferences. *Psychological Review*, 76(1), 31–48.
- Vergopoulos, V. (2011). Dynamic Consistency for Non-Expected Utility Preferences. *Economic Theory*, 48(2/3), 493–518.
- von Neumann, J. ve Morgenstern, O. (2007). *Theory of Games and Economic Behavior: Sixtieth-Anniversary Edition* (Kindle for iOS). Princeton University Press.
- Webb, C. S. (2015). Piecewise Additivity for Non-Expected Utility. *Economic Theory*, 60(2), 371–392.
- Wikipedia Contributors. (2024, March 30). *Pathological (Mathematics)*. Wikipedia, The Free Encyclopedia. [https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Pathological_\(mathematics\)&oldid=1216394662](https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Pathological_(mathematics)&oldid=1216394662)

Wold, H. (1952). Ordinal Preferences or Cardinal Utility? *Econometrica*, 20(4), 661–663.

Yaari, M. E. (1987). The Dual Theory of Choice under Risk. *Econometrica*, 55(1), 95–115.

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (İSMUS), IX/2 (2024), s. 105-124

Araştırma Makalesi

İŞİD TERÖR ÖRGÜTÜNÜN GEÇİŞ DÖNEMİ ADALETİ ÇERÇEVESİNDE KISA TAHLİLİ

Merve YÜCE USTA*

Makale Başvuru Tarihi: 07/06/2024

Makale Kabul Tarihi: 17/12/2024

Özet

20. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan Geçiş Dönemi Adaleti kavramı, başlangıçta demokrasiye geçmekte olan toplumların geçmişteki insan hakları ihlalleri ile yüzleşmeleri ve adalet arayışları için kullanılmaktaysa da Soğuk Savaşın sona ermesinin ardından sayıları hızla artan silahlı çatışmalar bu kapsamın genişlemesini mecbur hale getirmiştir. Çatışmaların bitmesi için sadece silahların susması yeterli değildir ve kalıcı barış Geçiş Dönemi Adaleti mekanizmalarının (mağdurlar için adaletin temini, gruplar arasında uzlaş, hakikat komisyonları gibi) etkin şekilde işletilmesiyle doğrudan bağlantılı gözükmektedir. Çalışmada bu bağlantıyı anlamlandırabilmek için öncelikle Geçiş Dönemi Adaletinin çatışma sonrası ortamlarda işleyişi ve mekanizmaları inceleyecektir. Ardından bu unsurların devlet-dışı bir grubun dahil olduğu çatışmalardaki etkinliğini tahlil etmek için seçilen Devlet-Dışı Silahlı Aktör olan İŞİD terör örgütünün eylemleri Geçiş Dönemi Adaletinin onarıcıdan ziyade cezalandırıcı unsurları ön planda tutularak değerlendirilecektir. Çalışmanın bulguları, genelleyici olmasa da Geçiş Dönemi Adaletinin devlet-dışı bir örgütün ihlal ve suistimallerini cezalandırmak hususunda halihazırda etkin ve evrensel bir mekanizmadan yoksun olduğunu düşündürmektedir.

Anahtar Kelimeler: İŞİD, DDSA, *jus post bellum*, geçiş dönemi adaleti, soykırım suçu, insanlığa karşı suçlar

* Dr. Bağımsız Araştırmacı. 1634030024@ismu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4035-9945

Research Article

A SHORT ANALYSIS OF ISIS WITHIN THE TRANSITIONAL JUSTICE FRAMEWORK

Date Submitted: 07/06/2024

Date Accepted: 17/12/2024

Abstract

The concept of Transitional Justice, which emerged in the last quarter of the 20th century, was initially used for the search for accountability and justice for past human right violations in societies transitioning to democracy but rapidly increasing number of armed conflicts after the end of the Cold War made it necessary to expand its scope. It is not enough for the guns to fall silent for the conflicts to end, and lasting peace seems to be directly linked to the effective operation of Transitional Justice mechanisms (such as providing justice for victims, reconciliation between groups, truth commissions). In order to make sense of this correlation, the study will first examine the institutions and mechanisms of Transitional Justice in post-conflict environments. Then, in order to analyze the effectiveness of these elements in conflicts involving a non-state group, a selected non-state armed actor's actions, in this case ISIS, will be evaluated by prioritizing the retributive rather than restorative elements of Transitional Justice. The findings of the study, although not general, suggest that Transitional Justice still lacks an effective and universal mechanism to punish violations and abuses by a non-state organization.

Keywords: *ISIS, NSAA, jus post bellum, transitional justice, crime of genocide, crimes against humanity*

Giriş

21. yüzyılın ilk çeyreği uluslararası sistemin hızla dönüşümüne sahne olurken, iki kutupluğun kısmen stabil tuttuğu kırılma noktaları da pek çok coğrafyada çatışmaların baş göstermesiyle açığa çıkmıştır. Bu silahlı çatışmalar, düzenli orduların uyuşu oldukları devletler için savaş meydanlarında karşı karşıya geldiği klasik savaş sahnelerinden çok farklı bir doğrultuda gelişmekte; şiddet çoğu zaman devlet-dışı aktörler eliyle masum halka uygulanmaktadır. Dolayısıyla devletleri muhatap alan ve düzenli ordulara dair kurallara dayalı bir jus post bellum'un bu örneklerdeki 'savaş sonrası' açmazlara çare olması mümkün değildir. Jus post bellum'daki devlet-merkezli sınırlayıcı kavramsallaştırmanın nedeni, uluslararası silahlı çatışma kurallarının oluşturulduğu dönemlerde savaşın şimdikinden daha kısıtlı algılanması olabileceği gibi, modern uluslararası hukukun ilk adımı olarak görülebilecek Vestfalya barışından bu yana sistemin başat aktörünün, hukukun hem belirleyici hem de uygulayıcısı olan 'devlet' olarak kabul edilmesi de olabilir (Turns, 2018, s. 842-843).

Gereçesi ne olursa olsun, uluslararası silahlı çatışma hukukunun muhatap olarak sadece devletleri kabul etmesi paradoksal biçimde bu hukuk dalının manevra sahasını sınırlamaktadır. Özellikle uzatmalı iç çatışmalar sonrası tarafların yeniden bir arada yaşamalarını mümkün kılacak hukuki yapıların eksikliği/yoksunluğu, bir bakıma yeni iç savaşlara davetiye çıkarmaktadır. Son yıllarda sıklıkla telaffuz edilen 'geçiş dönemi adaleti' bu kapsamda değerlendirilmesi gereken önemli bir kavramdır. Zira silahlı çatışmalar esnasında devlet-dışı silahlı aktörler (buradan itibaren DDSA olarak kısaltılacaktır) eliyle gerçekleştirilen kıyımların çoğu zaman cezasız kalması kalıcı barışın önündeki engellerden belki de en büyüğüdür. Bu nedenle çalışmada, öncelikle geçiş dönemi adaletinin genel unsurları kısaca tahlil edilecek sonra da bu unsurları bir vaka incelemesi üzerinden değerlendirmeye çalışacaktır.

1. Geçiş Dönemi Adaletine Genel Bakış

Geçiş dönemi adaletinin uygulamada ilk örneklerini 1980'lerde Latin Amerika'da ve 1990'larda Doğu Avrupa'da yaşanan siyasal dönüşümlerde ve bu dönüşümler sonrasında ilgili toplumların adalet arayışlarında gözlemlemek mümkündür. Devrilen otoriter yönetimlerin sistemli insan hakları ihlallerinin cezasız kalmamasını isteyen gruplar 'demokrasiye geçiş yapan' bu ülkeler için çok yönlü çözümler önermişlerdir. Cezai süreçlerin ötesinde toplumsal uzlaşma ve rehabilitasyonu içeren bu öneriler bütünü 'geçiş dönemi adaleti' (transitional justice) olarak adlandırılmaya başlanmıştır (*What is Transitional Justice? A Background*, 2008). Ancak Soğuk Savaş sonrası dünyanın ortaya çıkardığı yeni sorunlar, bu alanın eski kavramsal çerçevesine bağlı kalmasını imkânsız hale getirmiştir. Artık geçiş dönemi adaleti, otoriter rejimlerin insan hakları ihlallerini değerlendirmekten öte, çatışma sonrası toplumların karşılaştığı soykırım, cinsel şiddet gibi suçların cezasız kalmaması, eski savaşçıların topluma entegrasyonu, mağdurların haklarının korunması, etnik gruplar arasında uzlaşma gibi çatışma sonrası barışın daimî olmasını temin edecek çözümler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Kısaca modern manada geçiş dönemi adaletini "bir toplumun geçmişteki büyük çaplı suistimallerin mirasıyla yüzleşme, hesap verebilirliği sağlama, adaleti yerine getirme ve uzlaşmayı temin etme girişimleriyle ilişkili süreçlerin ve mekanizmaların tamamı" olarak tanımlamak mümkündür (Secretary-General, 2004).

1.1. Geçiş Dönemi Adaletinin Hukuki Çerçevesi ve Mekanizmaları

Geçiş Dönemi Adaleti (buradan itibaren GDA olarak kısaltılacaktır) mekanizmaları çok yönlü olup, uluslararası hukukun insan hakları hukuku, insanî hukuk, ceza hukuku gibi pek çok yapı ve kaynağından faydalanmaktadır. Bu çerçeve, GDA mekanizmalarının amaç ve uygulamalarını düzenlemekte, bu mekanizmaların yerleşik hukuki kurallara uygun işlemini temin etmektedir. Çatışma sonrası toplumlarda hesap verme, gerçeğe ulaşma, verilen zararların onarılması, mağdurların haklarının iadesi gibi süreçleri düzenleyen bu unsurlar, GDA'nin etkin ve meşru şekilde işletilmesi için hayati önem taşımaktadır.

1.1.1 İnsan hakları hukuku

İnsan hakları hukuku bireylerin haklarını tesis ederek ve devletlerin bu hakları korumadaki sorumluluğunu belirleyerek GDA için aslı bir kaynak oluşturmaktadır. Bu alandaki temel belgeler:

-1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi: Bu belge tüm bireylerin sahip olduğu temel hak ve hürriyetleri düzenleyerek, muhtemel ihlal ve suistimallerden hesap sorulabilmesine kaynak oluşturmuştur ("Universal Declaration of Human Rights," 1948).

-1966 tarihli Medeni ve Siyasi Haklar İlişkin Uluslararası Sözleşme: Bu sözleşme insan hakları ihlal edilen mağdurların adil yargılanma hakkı, hakikat hakkı ve tazminat hakkı gibi haklarını vurgulamaktadır ("International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights," 1966).

-1984 tarihli İşkence ve diğer Zalimane ve Gayriinsanî veya Küçültücü Muamele veya Cezaya Karşı Birleşmiş Milletler Sözleşmesi: Bu sözleşme devletleri işkenceyi önlemeye mecbur tutmakta ve işkenceyle alakalı suçlardan hesap sorulabilmesi için hukuki temeli sağlamaktadır ("Effective Prevention and Investigation of Extra-Legal, Arbitrary and Summary Executions," 1989).

1.1.2. Uluslararası insani hukuk

Silahlı Çatışma Hukuk olarak da bilinen Uluslararası İnsancıl Hukuk, silahlı çatışmaların nasıl sürdürüleceğini düzenlemekte ve şiddete dahil olmayan bireylerin korunmasını temin etmektedir. Söz konusu düzenlemelerin belli başlıları:

- 1949 tarihli Cenevre Sözleşmeleri: Bu sözleşmeler sivillerin ve muharebe dışı kalmış kişilerin korunmasını temin etmekte ve devletlere savaş suçu işleyen bireyleri kovuşturmaları sorumluluğu getirmektedir ("Convention (IV) Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War," 1949).

- 1977 tarihli Ek Protokoller: 1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerin ek olarak bu protokoller silahlı çatışmaların mağdurları için tanına korumaları genişletmekte ve ihlallerin cezalandırılması gerekliliğini yinelemektedir ("Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts ", 1977).

1.1.3. Uluslararası Ceza Hukuku

Uluslararası Ceza Hukuku ağır suçların cezalandırılması için gerekli mekanizmaları sağlayarak GDA açısından hayati bir rol oynamaktadır. Bazı asli kurum ve çerçeveler:

- 1998 tarihli Roma Statüsü: Aynı zamanda Uluslararası Ceza Mahkemesinin (UCM) kuruluş tüzüğünü de oluşturan bu sözleşme, soykırım, savaş suçları ve insanlığa karşı suçlar gibi suçların tanımını yapmakta; ulusal mahkemelerin yetersiz ve yetkisiz olduğu durumlarda bu suçları işleyen bireylerin kovuşturulması için gerekli hukuki çerçeveyi sağlamaktadır ("Rome Statue of the International Criminal Court," 1998).

- Ad Hoc Mahkemeler: Eski Yugoslavya için Uluslararası Ceza Mahkemesi veya Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi gibi belirli bir çatışma yahut bölge için kurulan geçici mahkemeler uluslararası suçların kovuşturulmasına önyak olmanın yanında GDA açısından hukuki ölçütlerin gelişimine de katkıda bulunmaktadır.¹

1.1.4. Hakikat Araştırma Süreçleri

Uluslararası hukuk geçmiş ihlallerin ortaya çıkarılması için hakikat komisyonları gibi yargı dışında yapıların da oluşturulmasına destek olmaktadır. Hukuken bağlayıcılığı olmasa da bu yapılar çoğu zaman insan hakları prensiplerinden beslenerek şekillenmektedir. Bu bağlamda kaynak belgeler:

-Uluslararası İnsan Hakları Hukukunun Ağır İhlallerinin ve Uluslararası İnsani Hukukun Ciddi İhlallerinin Mağdurları için Çözüm ve Tazminat Hakkı hakkında Temel İlkeler ve Yönergeler: Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun 2008 tarihli kararıyla kabul edilen bu belgeyle mağdurların adalet arama, gerçeği öğrenme ve tazminat hakları düzenlenerek devletlerin bu hakları temin için uygulamakla yükümlü oldukları önlemler vurgulanmıştır ("Basic Principles And Guidelines on The Right To A Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law," 2008).

-Hukuk-dışı, Keyfi ve Yargısız İnfazların Etkili Biçimde Önlenmesi ve Soruşturulmasına dair Prensipler: Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konseyinin 1989 tarihli ve 1989/65 sayılı kararıyla kabul edilen bu prensipler, gözetiminde kaybolmalar ve toplu infazlar gibi geçiş dönemi adaleti açısından aydınlatılması ve soruşturulması mücbir konuların önemine dikkat çekerek bu alanda gerekli adımları atmaları için devletlere ve uluslararası kurumlara çağrıda bulunmaktadır ("Effective Prevention and Investigation of Extra-Legal, Arbitrary and Summary Executions," 1989).

1.1.5. Bölgesel İnsan Hakları Belgeleri

Geçiş Dönemi Adaleti açısından kaynak teşkil edebilecek bir başka unsur da bölgesel sözleşmelerdir. Örneğin:

¹ Örneğin Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi sistemli cinsel şiddetin soykırım suçu olarak tanıdığı ilk mahkemedir.

-1969 tarihli Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi: San José Sözleşmesi olarak da bilinen bu sözleşme imzacı devletlerin bireylerin haklarını koruma yükümlülüğünü tekrarlayarak geçmiş insan hakları ihlallerinin cezalandırılması gereğine işaret etmiştir("American Convention on Human Rights," 1969).

-1950 tarihli İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Korumaya Dair Sözleşme (Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi): Bu sözleşme bireylerin haklarını koruyarak, mağdurların ihlaller nedeniyle adalet aramalarına olanak sağlayan mekanizmalar sağlar; bu da GDA için ulusal düzeyde destek sağlayabilir ("Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms," 1950).

1.1.6. Uluslararası Teamül Hukuku

Geçiş adaletinin belirli ilkeleri, devletleri resmi antlaşma yükümlülüklerinden bağımsız olarak bu normlara uymaya mecbur eden uluslararası teamül hukukunun parçası olarak kabul edilmiştir:

- Ciddi suçlar için hesap verebilirlik ilkesi: Bu ilke, devletlerin soykırım, savaş suçları ve insanlığa karşı suçlar gibi suçlardan bireyleri sorumlu tutmasını zorunlu kılar (Varney & Zdunczyk, 2020, s. 11)
- Gerçeğe ulaşma hakkı: Teamül hukuku, mağdurların geçmiş suistimaller hakkında gerçeği bilme haklarını destekler (Naqvi, 2006).

1.2. Geçiş Dönemi Adaletine dair Teorik Tartışmalar

GDA'ne dair ilk tartışma alanı, adaletin cezalandırıcı mı yoksa onarıcı mı olması gerektiği üzerinedir. Cezalandırıcı (retributive) ve onarıcı (restorative) yaklaşımlar arasındaki bu ikilem, bir bakıma geçiş dönemindeki toplumların istikrara mı adalete mi daha çok ihtiyaç duyduklarına dair tartışmaların bir tezahürüdür. Zira bu toplumlar -yetkililer ve vatandaşlar- birbiriyle çatışan iki itkinin etkisini hissetmektedirler. Geçmişteki suçların gün yüzüne çıkarılması ve cezalandırılması için özeldi mağdurlara genelde toplumun tamamına karşı hissedilen ahlaki yükümlülük ile toplumun çatışma ortamından barış ve istikrar ortamına bir an evvel ulaştırılması için işleyen bir hükümete duyulan ihtiyaç (Rauschenbach & Scalia, 2008). Bu noktada GDA açısından da aşılması güç bir paradoks ortaya çıkmaktadır: yetkin bir mahkeme ve polis sisteminin hızla kurulması ihtiyacı, önceki rejim döneminde lekelenmiş hükümet elemanlarına yeniden görev verilmesini; sokaklarda barışı sağlama ihtiyacı, geçmişteki faillere karşı yürütülen cezai işlemlerin kapsamı ve uzunluğu konusunda bazı tavizler verilmesini gerektirebilir (Piffner, 2010) Kısaca, geçiş dönemlerinde, yönetişimin temel kurumlarını oluşturma ihtiyacı ve bu kurumların yerleşik olduğu düzenlerin sahip olduğu rehberlikten yoksun olunması, istikrar ve adalet arasındaki gerilimi tırmandırmaktadır. Eğer GDA istikrar ve adalet arasındaki bu gerilimi tatminkâr bir şekilde neticelendiremezse halen kırılğan haldeki barış ortamının yok olmasına neden olabilir (Lopes, 2022). Bu iki unsur arasında bir uzlaşının mümkün olduğunu savunan yazarlar da mevcuttur. Örneğin Drumb, Vahşet, Ceza ve Uluslararası Hukuk (2007) adlı eserinde hem hesap verebilirliğin hem de onarıcı uygulamaların gerekliliğini kabul eden bütünlük

bir yaklaşım savunur. Toplumun iyileşmesi ve mağdur katılımı pahasına cezalandırıcı önlemlere öncelik veren geleneksel yasal çerçeveleri eleştirir ve onarıcı adaletin, mağdurlar, suçlular ve toplumlar arasındaki ilişkileri onarmaya ve diyalogu teşvik etmeye odaklanarak uzlaşmaya giden bir yol sunduğunu vurgular (Drumbl, 2007, s. 125-128).

GDA açısından bir başka teorik tartışma da evrensel ve tikelci yaklaşımlar bağlamında tezahür etmektedir. Evrenselci yazarlar, farklı bağlamlarda dahi geçiş adaleti süreçlerine rehberlik edebilecek evrensel ilkelerin varlığını savunur. Bu konuda uluslararası bir standardizasyonun da geliştiğini savunan yazarlar 'teknokratik bir dönüşüme' işaret ederek güncel haliyle GDA'ni bir 'şablon' (Subotić, 2012, s. 108), 'araç kutusu' (Sharp, 2018, s. 19) veya 'araç takımı' (Turner, 2016, s. 167) olarak tanımlamaktadır (Macdonald, 2019) (Macdonald, 2019). Eğer standardizasyonu bir olguyu kültürler, zamanlar ve coğrafyalar arasında eşdeğer kıılma girişimi olarak tanımlarsak, GDA için ortak bir tanım, kavramsal bir kelime dağarcığı, zorunlu ve ihtiyari ölçütlerden oluşan bir model ve bir izleme ve değerlendirme rejiminin varlığının bu standardizasyona delalet ettiğini iddia etmek makuldür. Bu unsurlar, GDA'nın tasarımı, prosedürleri ve performansına ilişkin insanların, politikaların ve eylemlerin evrensel bir bakışla yönlendirilmesini, değerlendirilmesini ve karşılaştırılmasını sağlamaktadır (Gissel, 2022).

Buna karşılık, uluslararası hukukta evrenselci yaklaşımları topyekün eleştiren görüşler de mevcuttur. Bogdandy ve Dellavalle, uluslararası hukuka kozmopolitan yaklaşımların Batı hegemonyasının bir tezahürü olduğunu iddia etmekte, bir uluslararası düzen inşasının imkansızlığının uluslararası hukukun küresel düzeni tahsis etme çabasını akim hale getirdiğini belirtmektedirler (Von Bogdandy & Dellavalle, 2010). Tartışmaya GDA açısından yaklaşan Rubio-Marín ise evrensel ilkelerin yerel kültürel, sosyal ve politik gerçekliklere uyarlanmasının gerekliliğinin altını çizirken, tek tip bir yaklaşımın adalet ve uzlaşmanın kritik yönlerini göz ardı edebileceğini vurgular. Bu nüans, çeşitli toplumlarda anlamlı sonuçlar elde etme olasılığı daha yüksek olan, özel olarak tasarlanmış onarıcı önlemlerin geliştirilmesine olanak tanır. Dahası yerel toplumları adalet sürecine dahil eden mekanizmaların yalnızca yargılamanın meşruiyetini artırmakla kalmayıp, etkilenen nüfusta daha derin bir adalet hissi uyandıracak da öne sürülmektedir (Rubio-Marín, 2009, s. 382-395)

Bir toplumun siyasi gerçekliklerinin GDA'ni şekillendirmedeki önemini vurgulayan Vinjamuri, çeşitli paydaşların -siyasi elitler, sivil toplum ve devlet dışı aktörler vb- etkisi dahil yerel güç dinamiklerini anlamının, geçiş adaleti girişimlerinin başarılı bir şekilde tasarlanması ve yürütülmesi için çok önemli olduğunu savunmaktadır. Vinjamuri'ye göre siyasi irade genellikle hesap verebilirliğin ve onarıcı önlemlerin ne ölçüde takip edilebileceğini belirlemektedir (Vinjamuri & Snyder, 2015). Benzer şekilde, Naomi Roht-Arriaza, hükümetlerin geçiş adaleti çerçevelerini benimsemeye istekli olmasının, bunların etkinliğini önemli ölçüde nasıl etkilediğini vurgulamaktadır. Ulusötesi adalet hareketlerinin analizinde siyasi bağlamın etkilerini tartışmakta ve başarılı uygulamanın genellikle yerel, ulusal ve uluslararası çıkarların aynı doğrultuda hizalanmasına bağlı olduğunu belirtmektedir. Her iki görüşün birleştiği nokta, geçiş adaletinin anlamlı bir değişim elde etmek için siyasi manzarayı göz ardı etmemesi gerektiğini vurgulamaktadır (Roht-Arriaza & Mariezcurrena, 2006).

2. GDA Çerçevesinden Bir Vaka İncelemesi: İŞİD Mezalimi

İŞİD'in Irak ve Suriye'de uç bir militan gruptan korkutucu bir güce yükselişi, devlet dışı silahlı aktörler tarafından işlenen vahşetleri ele almanın güçlüklerini bir kez daha gözler önüne sermiştir. Terörist grubun toplu katliamlar, cinsel şiddet, köleleştirme ve kültürel yıkım gibi eylemleri, geçiş adaleti mekanizmaları için önemli zorluklar oluştursa da İŞİD-sonrası toplumun yaralarını onarmada ve toplumsal huzuru sağlamada bu eylemlerin sorumlularının yargılanmasının gerekliliği reddedilemez. Çalışmanın bu bölümünde öncelikle İŞİD'in yapısı ve suçları tahlil edilecektir.

2.1. İŞİD'in kuruluşu ve gelişmesi

2011 yılında ABD kuvvetlerinin Irak'tan tamamen çekilmesi bölgeyi Sünni-Şii çatışmasına daha açık bir hale getirirken, Irak'ın komşusu Suriye'de Arap Baharı iç savaşa dönüşmek üzereydi. Zaten radikal grupların en önemli stratejisi önce kendilerine çökmüş/çökmekte olan bir devlet bulmak ve ardından kaos ve anarşiden yararlanıp militan toplamaya başlamaktır. Bu bakımdan İŞİD benzeri gruplar için en uygun ortamların kaos ve anarşinin ve devlet düzeninin zayıf olduğu veya hiçbir otoritenin olmadığı ülkeler içinde olduğu açıktır. Hem işgal sonrası Irak'ta yaşanan otorite boşluğu hem de Suriye'de iç savaşın ilk işaretlerinin hissedilmesiyle oluşan kaos ortamı, İİD açısından da yeni bir dönemin başlangıcını tetiklemiştir. Ebu Bekir el Bağdadi dönemi, Irak İslam Devletinin Suriye'ye de yayıldığı dönem olacak ve örgütün ismi al-Dawlah al-Islamiyah fi al-'Iraq wa al-Sham (Irak ve Şam İslam Devleti-İŞİD) olarak değişecektir (Gürler & Özdemir, 2014, s. 131-134).

2011 yılında neredeyse tükenme noktasına gelmiş bir yapının yeniden yükselişe geçmesinde 2012 ve 2013 yılları arasında benimsediği iki terör stratejisinin rolü büyüktür. Bunlardan ilki Temmuz 2012'de başlattığı ve "Duvarları Yıkma" olarak adlandırdığı hapisane saldırıdır. Bu saldırılarla Irak ve Suriye hapisanelerine bombalı intihar saldırıları gerçekleştirilmiş; hapisanedeki tutuklu unsurların da desteğiyle güvenlik bertaraf edilerek içerideki tutuklu militanlar (ve Saddam Hüseyin'in eski Baas Partisi subayları) kurtarılmıştır. Özellikle 2013'te Ebu Garip ve Taci hapisanelerine düzenlenen baskınlarla 4'ü üst düzey terör suçlusu 500'den fazla mahkûm kaçırılmıştır (Lewis, 2013). Benzer şekilde, Suriye'deki El-Sina hapisanesine yapılan saldırıda da yerel güvenlik kuvvetleriyle günler süren çatışmaların ardından, aralarında üst düzey İİD yöneticilerinin bulunduğu yüzlerce mahkûm İİD tarafından kaçırılarak güvenli bölgelere götürülmüştür (Thakkar & Speckhard, 2022). Bu operasyonlar neticesinde kurtarılan mahkûm durumdaki BAAS subaylarının ve yöneticilerinin örgüt bünyesine katılması da İİD'nin gücünü artırmıştır².

İİD'nin bu dönemde benimsediği bir diğer terör stratejisi de "Askerlerin Hasadı" saldırılarıdır. Bu strateji kapsamında, yönetimin Şii unsurları; özellikle güvenlik güçleri mensupları, polisler ve askerler, suikast ve bombalı intihar saldırılarına kurban gitmiştir. Burada amaç-

² Bu eylemlerde kurtarılan Ebu Müslim Türkmani, Ebu Ali el-Anbari gibi eski Baas generalleri kısa sürede örgütün üst düzey yönetici kademelerinde kendilerine yer bulmuştur Lister, C. (2014). *Islamic State Senior Leadership: Who's Who*. Brookings Institute. Retrieved 24.09.2021 from https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2014/12/en_whos_who.pdf.

lananın, ‘işbirlikçi’ olarak görülen kolluk kuvvetlerine gözdağı verilmesi ve bu kadroların boşaltılması olduğu düşünülebilir (Lewis, 2013b). Bu dönemde örgüt, ismini, daha sonra yaygın biçimde kullanıma giren IŞİD olarak değiştirmiştir. Bu isim değişikliğinin ardından, El-Kaide, IŞİD ile bağlantısı olmadığını resmen ilan etmiştir (Sly, 2014).

Örgütün terör taktikleriyle körüklediği kaos ortamı, merkezi yönetimin bölgedeki etkinliğini zayıflatmış; Sünni bölgelerde ise halkın desteği İİD kontrolünü güçlendirmiştir. Bunda yönetimin mezhep merkezli politikalarının da etkisi olduğu açıktır. Örgüt militanları, 29 Haziran 2014’te Irak’ın ikinci büyük şehri olan Musul kenti, herhangi bir direnişe karşılaşmaksızın ele geçirmişlerdir. Musul’un işgalinin ardından, IŞİD, ismini İslam Devleti olarak değiştirmiş; örgüt lideri Ebu Bekir el Bağdadi Cuma hutbesinde halifelliğini ilan ederek, Halife I. İbrahim ismini aldığı duyurmuştur (Glenn et al., 2016).

2014 ve 2015 yılının IŞİD’in, ekonomik ve politik manada zirveyi gördüğü yıllar olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu dönemde örgüt, Suriye’nin yaklaşık üçte birini, Irak’ın ise yüzde kırkını ele geçirmiştir. IŞİD, kontrolü altındaki bölgelerdeki petrol yataklarını ve rafinerilerini de işleterek büyük gelir elde etmiştir. Çeşitli kaynakların verilerine göre, örgütün sadece petrol gelirleri 2014 yılında günlük 3 milyon doları bulmuştur (Do et al., 2017; Mills & Karasik, 2014). IŞİD, petrol geliri yanında halktan aldığı vergiler, işgal ettiği bölgelerdeki arkeolojik sitelerden parçalayıp sattığı eserler, kaçırdığı rehinelere karşılık aldığı paralar ve bağışlarla büyük bir ekonomik güç kazanmayı başarmıştır (Azhar, 2015). Örgüte çok yoğun bir şekilde yabancı ve yerel savaşı katılımlı olmasında bu ekonomik gücün ve örgütün üyelerine ödediği ücretlerin Irak ve Suriye merkezi yönetimlerinin askerlerine ödediği maaşlardan daha fazla olmasının etkili olması muhtemeldir.

2014’ten 2016’ya kadar geçen dönemde, bir yandan ABD’nin başını çektiği uluslararası koalisyon güçlerinin havadan ve karadan mücadelesi, diğer yandan da Esad’ın müttefiki Rusya’nın müdahaleleri sonucunda, IŞİD toprak kaybetmeye başlamıştır. 2019 yılında, elindeki egemenlik iddia edebileceği son toprak parçasını da kaybetmesiyle birlikte, örgüt gerilla taktiklerine geri dönmüştür (Al-Hajj, 2022).

Daha evvel de izah edildiği üzere, uluslararası hukuk çerçevesinde üzerinde uzlaşmış bir terör tanımı mevcut değildir. Benzer şekilde bir DDSA’yı terör örgütü ilan etme yahut terör örgütü listesine ekleme hususunda da uluslararası kuruluşların ve ülkelerin uygulamaları birbirinden farklıdır. Bazı ülkeler ulusal mevzuatlarında terör örgütü tanımını açıkça yaparken, bazı ülkeler sadece terör suçu teşkil eden fiilleri saymakla yetinmişlerdir. Nitekim devletlerin IŞİD terör örgütüne yönelik olarak, “bu grubu yıllık terör örgütü listesine ekleme, tek başına terör örgütü olarak kabul etme, ceza yaptırım uygulama veya somut tehdit oluşturmasını beklemeye” gibi farklı uygulamaları gözlenmiştir (*Türkiye’nin DEAŞ ile Mücadelesi*, 2017, s. 16). Örneğin ABD, örgütü ilk olarak 2004 yılında “yabancı terörist örgütler” listesine Irak El-Kaidesi adıyla dahil ederken, 2014 yılında örgütün listedeki adını Irak ve Levant İslam Devleti olarak değiştirmiştir. Birleşik Krallık 2014 yılında IŞİD’i müstakil bir terör örgütü olarak listelemiştir. Pek çok AB ülkesi ise ayrıca bir liste yayınlamak yerine BM Güvenlik Konseyi kararlarına atıfta bulunmuştur. Rusya da 2014 yılında Yüksek Mahkeme kararıyla IŞİD’i yasaklı organizasyon ve terör örgütü olarak kabul etmiştir. Türkiye 30/09/2013 tarih ve 5428 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile IŞİD’i bir terör örgütü kabul etmiş ve 21/05/2014 sayılı Bakanlar Kurulu Kararıyla bu karar yinelenmiştir. 2014 yılında iki ayrı Ağır Ceza Mahkemesinin (Niğde ve Bayburt) aldığı kararlarla IŞİD’in terör

örgütü olarak kabul edildiği yargı kararlarına girmiş; 2015 yılında Yargıtay 16. Ceza Dairesinin 15.07.2015 tarih, 2015/3515 esas, 2015/2323 karar sayılı kararıyla bu yönde içtihat oluşmuştur (*Türkiye'nin DEAŞ ile Mücadelesi*, 2017). Elbette devletler bu düzenlemeleri iç hukukları bağlamında gerçekleştirmektedir. Uluslararası hukuk açısından asıl bağlayıcılığı olan kaynak BM Güvenlik Konseyi kararlarıdır ki Irak El-Kaidesi 2013 yılında yaptırım uygulanacak terör örgütleri listesine dahil edilmiştir. Aynı grup 2249 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararında, IŞİD olarak tanımlanarak;

Şiddet yanlısı aşırılıkçı ideolojisi, terörist eylemleri, sivillere karşı devam ettirdiği sistematik ve geniş çaplı saldırıları, dini ve etnik temelli-ler de dahil insan hakları ihlalleri ve uluslararası insanî hukuk ihlalleri, kültürel mirası yok etmesi ve kültürel varlıkların kaçakçılığını yapması, fakat aynı zamanda Irak ve Suriye'nin önemli kısımlarındaki ve doğal kaynakları üzerindeki kontrolü ve çatışma bölgelerinden uzakta kalanlar dahil tüm bölgeler ve Üye Devletler için tehdit oluşturan yabancı terörist savaşçıları toplaması ve eğitmesi ile, Irak ve Şam İslam Devleti (aynı zamanda DAEŞ olarak bilinen IŞİD) uluslararası barış ve güvenliğe karşı küresel ve emsalsiz bir tehdit oluşturmaktadır denilmiştir ("Resolution 2249," 2015).

2.2. IŞİD'in İşlediği Suçlar

Normatif gerekçesi yazardan yazara farklılık gösterse de DDSA'ların uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışma kurallarıyla bağlı olabilecekleri uluslararası hukuk yazınında genel olarak kabul görmektedir (Özay, 2019, s. 31-45). Örneğin Uluslararası Kızılhaç Komitesi tarihli "Uluslararası İnsanî Teamül Hukuku" isimli çalışmasında, çatışmanın her bir tarafının uluslararası insanî hukuka saygı göstermesi gerektiğini ve silahlı kuvvetlerinin talimatı ile veya yönetimi ya da kontrolü altında hareket eden diğer kişi ve grupların da saygı göstermesini sağlaması gerektiğini belirtmiştir (Henckaerts & Doswald-Beck, 2005, s. 553-555). Darfur Konusunda Uluslararası Soruşturma Komisyonu da raporunda, DDSA'ları bağlayan teamül hukuku kurallarının bir listesini düzenlemiştir. Söz konusu raporda uygulanması gereken başlıca hukuk normları arasında şunlar sayılmıştır: Sivillerle muharipler arasında ayırım ilkesi; sivillere kasıtlı saldırı yasağı; sivilleri dehşete düşürmeyi amaçlayan saldırı yasağı; işkence, gayriinsanî ya da kötü muamele yasağı; sivillerin zorla göç ettirilmesi yasağı; rehin alma yasağı; yağma yasağı; sivillere ayırım gözetmeyen saldırı yasağı; düşman muhariplere kötü muamele yasağı; çatışma dışı kalmış kişilere insanî muamele yükümlülüğü; kültürel varlıklara ve nesnelere saldırı yasağı (Cassese et al., 2005). BM tarafından yetkilendirilmiş bir Soruşturma Komisyonunun böyle bir liste oluşturması, bağlayıcılığı olmasa dahi, DDSA'ların silahlı çatışma hukuku ihlallerinden sorumlu tutulması gerektiğine dair kuvvetlenen bir kanaati yansıtmaktadır.

Her ne kadar insanî hukukun, yükümlülük olarak DDSA'lar üzerinde bağlayıcı olduğuna dair genel bir kanaatten bahsedilebilse de insan haklarının DDSA'lar üzerindeki bağlayıcılığı hususu daha tartışmalıdır. Zira insan hakları sözleşmeleri, genellikle devlet ile uyrukları arasında tek yönlü (yukarıdan aşağıya) bir ilişkiyi düzenlemektedir. DDSA'lar bu sözleşmelerin muhatabı olamaz. Ne var ki, BM uygulamalarına bakıldığında, DDSA'ların insan hakları yükümlülüklerinin, sahip oldukları kontrolün derecesine göre değerlendirildiği görülmüştür. Örneğin 27 Aralık 2008-18 Ocak 2009 tarihleri arasında İsrail'in Gazze Saldırısında gerçekleştirdiği uluslararası hukuk ihlallerini araştırmak üzere BM

İnsan Hakları Konseyi tarafından Goldstone başkanlığında kurulan bağımsız bir soruşturma komisyonu, hazırladığı bir raporda “bir toprak üzerinde hükümet benzeri işlevler yükümlenen devlet dışı aktörlerin insan haklarına saygı gösterme görevi bulunduğu açıktır” denilerek; devletlere uygulanan ‘gerekli özeni gösterme’ (due diligence) kuralının *de facto* otorite sağlamış bir devlet dışı silahlı aktör için de geçerli olabileceğini ileri sürülmüştür (Goldstone et al., 2009).

Yine, Sudan’daki insan haklarının durumuna ilişkin bir raporda, BM İnsan Hakları Komisyonu’nun Özel Raportörü, Sudan Halk Kurtuluş Ordusu’nun, “kendi saflarındaki yerel komutanlar” tarafından işlenen sivilleri öldürme ve kaçırma, yağmalama ve yardım görevlerini rehlin alma fiillerinden dolayı sorumlu olduğunu ifade etmiştir (Sooka et al., 2017).

2011’de Libya yönetimi ve Ulusal Geçiş Konseyine bağlı güçler arasında çatışmaların devam etmesi üzerine, uluslararası insan hakları ihlallerini araştırmak üzere BM İnsan Hakları Konseyi tarafından Libya konusunda Uluslararası Soruşturma Komisyonu kurulmuştur. Komisyon raporunda Ulusal Geçiş Konseyi tarafından kontrol edilen bölgelerde işlenen insan hakları hukuku ve insani hukuk ihlalleri nedeniyle Ulusal Geçiş Konseyinin sorumlu tutulacağı sonucuna varılmıştır. Ayrıca, raporda, Ulusal Geçiş Konseyine uluslararası insani hukuk ve uluslararası insan hakları hukukunun derhal uygulanmasını sağlama çağrısında bulunulmuştur (Bassiouni et al., 2011).

BM tarafından yetkilendirilmiş bir komisyonun, devlet dışı silahlı aktörlere sorumluluk yüklediği bir başka örnek, Suriye’de Mart 2011’den itibaren gerçekleştiği iddia edilen uluslararası insan hakları ihlallerini araştırmak üzere, BM İnsan Hakları Konseyi tarafından kurulan Suriye konusundaki Bağımsız Uluslararası Soruşturma Komisyonu’nun hazırladığı raporlardır. Komisyon Şubat 2012 raporunda uluslararası hukukun emredici kurallarını (*jus cogens*) oluşturan insan hakları yükümlülüklerinin devletleri, bireyleri ve silahlı gruplar dahil devlet-dışı kolektif varlıkları bağladığını; *jus cogensi* ihlal eden eylemlerin -örneğin işkence ve zorla alıkoyma- asla meşrulaştırılamayacağını ifade etmiştir. 15 Ağustos 2012 tarihli raporunda ise, söz konusu Komisyon, devlet dışı silahlı aktörlerin uluslararası insan hakları anlaşmalarına taraf olamayacağını, bununla birlikte bu aktörlerin de facto kontrol sağladıkları bölgelerde uluslararası teamül hukukunu oluşturan temel insan hakları normlarına saygı göstermeleri gerektiğini belirtmiştir. Komisyon, sonraki raporlarında, devlet dışı silahlı aktörlerin grup olarak sorumluluğu üzerinde durmamış ve daha gevşek yapıda olan devlet dışı silahlı aktörlerin bireysel cezai sorumluluğu üzerine odaklanmıştır. Bu örneklerle uyumlu şekilde, bir süredir, BM Güvenlik Konseyi ve Genel Kurulu da DDSA’ları silahlı çatışmalar esnasında gerçekleşen insan hakları ihlallerinden sorumlu tutan bir dil kullanma eğilimindedir. Özellikle, BM Güvenlik Konseyi sıklıkla DDSA’lar tarafından gerçekleştirilen ciddi ve sistematik ihlalleri ve insan hakları suistimallerini kınamakta ve silahlı grupların insan hakları suistimallerine son vermesini talep etmektedir. Bu metinlerde son yıllarda dikkat çeken bir değişim, ‘suistimal’ (abuse) yerine, artan sıklıkla ‘ihlal’ (violation) teriminin kullanılmaya başlanmasıdır (Constantinides, 2010).

Yukarıdaki tablo incelendiğinde DDSA’ların insan hakları yükümlülüklerinin niteliksel olarak değerlendirilmesi gerektiğine dair bir anlayıştan söz edilebilir. Bir DDSA belirli bir toprak üzerinde kontrol ve *de facto* yönetim sahibiyse, bu grubun devletinkine yakın yükümlülükleri olabileceken, gevşek yapılı bir grubun, etkin kontrolü altında herhangi bir toprak parçası da yoksa *jus cogens* özelliği olan temel insan haklarına uymaktan öte bir yükümlülüğü olmayabilir.

IŞİD özelinde devam etmek gerekirse, hakimiyet kurduğu alanlarda yaşayan nüfusu temel hak ve özgürlüklerinden mahrum bırakan IŞİD'in, kendi koyduğu kuralların ihlal edilmesini önlemek ve halka boyun eğdirip korku yaymak şiddetli insan hakları ihlalleri gerçekleştirdiği bilinmektedir. Bunun yanı sıra, IŞİD, uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışma kuralları bağlamında da pek çok hukuk ihlali gerçekleştirmiştir.

Suriye Arap Cumhuriyeti Bağımsız Uluslararası Soruşturma Komisyonu, 8 Mart 2018 tarihinde yayınladığı raporunda, IŞİD'in Suriye'de faaliyet gösterdiği süre boyunca çoğu kez insanlığa karşı suç ve savaş suçu işlemiş olduğunu belgelemiştir. Rapora göre, IŞİD, kontrolü altında yaşayan bazı kadın ve erkekleri zina suçu işledikleri gerekçesiyle idam etmiştir. Mesleki faaliyetini sürdürdüğü, kendisiyle akrabalık ilişkisi bulunmayan erkeklerle iletişim kurduğu için birçok kadın taşlanarak infaz edilmiştir. Bu infazlar Rakka ve Deyrizor'da 2013 yılında başlamış, Ağustos 2017'ye kadar devam etmiştir. Bu infazlar genellikle halka açık alanlarda gerçekleştirilerek infazı yapılan kadının akrabaları dahil tüm halka izletilmiştir. Burada amaç halkta kurallara itaatsizlik etme korkusu uyandırmak olmuştur.

Örgüt, kontrolü altında yaşayan kadın ve erkeklere katı kıyafet yönetmeliği uygulamış ve özellikle kadınlar bu kurallara uymadığında para cezasına ya da kırbaç cezasına çarptırılmıştır. Örneğin Rakkada bir öğretmen başörtüsü takmadığı gerekçesiyle öldürülmüştür. 2015 yılında 12 yaşındaki bir kız çocuğu o gün düğünü olan ablasına makyaj yaptığı için sokak ortasında dövülmüştür. Evlenmemiş kadın ve ergenlik çağındaki kızları ideolojisine ve sosyal düzenine bir tehdit olarak gören IŞİD mensupları Sünni kızlarla ve kadınlarla zorla evlenmiştir. IŞİD savaşçılarıyla zorla evlenmek zorunda kalanlar arasında dul ve yaşlı kadınlar da olmuş; ancak bunların çoğunluğu 12 ila 16 yaş arası kız çocukları olmuştur. Evliliğe rıza göstermeyen ailelerin kızları evlerinden zorla alınmış, rızası olmayan aile bireyleri dövülmüş ya da öldürülmüştür. Yoksul ailelerin kızları para karşılığında alınmıştır.

İnsanlığa karşı suçlar, belirli eylemlerin sivillere yönelik yaygın ya da sistematik bir saldırının parçası olarak gerçekleştirildiği ve failin saldırı hakkında bilgisi olduğu durumlarda meydana gelir. Cinayet, uluslararası hukukun temel kurallarına aykırı olarak hapsedme ya da fiziksel özgürlükten yoksun bırakma, işkence, tecavüz, cinsel kölelik veya herhangi bir cinsel şiddet türü, kasıtlı olarak büyük ıstıraba neden olan veya vücuda ya da zihinsel ya da fiziksel sağlığa ciddi şekilde zarar veren diğer insanlık dışı eylemler ve zorla evlendirme, insanlığa karşı suç teşkil etmektedir ("Rome Statue of the International Criminal Court," 1998). IŞİD, cinayet, işkence ve diğer kötü muamele biçimlerini ika ettiğinden, insanlığa karşı suç işlemiştir. 14 yaşın altındaki kız çocuklarının IŞİD savaşçılarıyla zorla evlendirilmesi cinsel şiddet ve tecavüz anlamına geldiğinden IŞİD'in bu uygulaması da savaş suçudur. Zorla evlendirme sivil nüfusa yönelik yaygın veya sistematik bir saldırının parçası olarak işlendiğinde ise, insanlığa karşı suç teşkil eder.

2014 yılının ortalarında IŞİD, Rakkada 17. Ordu Üssünü ve Tabka Hava Üssünü kuşatmıştır. Askeri üslerin ele geçirilmesi sürecinde ve sonrasında, IŞİD uluslararası insanî hukuku ihlal ederek, rehin aldığı askerleri kafalarını keserek öldürmüştür. Bu cinayetler savaş suçu kapsamındadır. 23 Ağustos 2014'te Tabka Hava Üssüne gerçekleştirilen son saldırıda, üssün düşeceğini anlayarak kaçmaya çalışan askerler IŞİD tarafından şakalanarak öldürülmüştür. Yine 2014 yılının ortalarında Humus'un doğusunda bulunan Şaar gaz sahalarını ele geçiren IŞİD, yakın çevrede ikamet eden aralarında gaz sahasında görev yapan teknisyen ve diğer personel ve aileleri de dahil olmak üzere, yaklaşık 350 kişiyi öldürmüştür. Deyrizor iline

bağlı Mohassan kenti yakınlarındaki petrol kaynaklarını kontrol etmek için verilen mücadele sırasında Şietat Aşireti mensuplarının çoğu kafaları kesilerek katledilmiş, çatışmalarda yaralanarak hastaneye kaldırılan Şietat aşiretine mensup yaralılar hastanelerden sürüklenerek çıkartılmış ve infaz edilmiştir. Askeri saldırıların ardından yakalanan askerleri ve sivilleri toplu bir şekilde infaz eden IŞİD, uluslararası insanî hukuku ciddi bir şekilde ihlal etmiş ve gerçekleştirdiği cinayetlerle savaş suçu işlemiştir (Pinheiro et al., 2014).

BM İnsan Hakları Konseyi tarafından 15 Haziran 2016 tarihinde yayınlanan “Yok etmeye geldiler: IŞİD’in Yezidilere Karşı Suçları” adlı rapor, hayatta kalan dini liderler, kaçakçılar, aktivistler, avukatlar, sağlık personeli ve gazetecilerle yapılan görüşmelere dayanarak IŞİD’in Yezidi nüfusa karşı işlediği ihlallere odaklanmıştır. Rapora göre, IŞİD Suriye’de esir olarak tuttuğu binlerce Yezidiye karşı IŞİD’in, Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme’nin 2. maddesi ve Uluslararası Ceza Mahkemesi Roma Statüsü’nün 6. maddesinde düzenlenen yasaklanmış eylemleri gerçekleştirerek, Yezidileri tamamen veya kısmen ortadan kaldırma niyetiyle hareket ettiği ve bu nedenle soykırım suçu işlediği sonucuna varmıştır (Pinheiro et al., 2016).

2.3. IŞİD Sonrası Geçiş Dönemi Adaletin Olası Mekanizmaları

Çalışmanın bu noktada GDA’nın bazı temel prensiplerinin kısaca tekrarlanması faydalı olacaktır. GDA sadece mağdurlar için adaleti sağlamayı değil, şiddet ve suistimallere maruz kalmış toplumlarda kalıcı istikrar ve barışın tesis edilmesini amaçlamaktadır. IŞİD’in sahada yenilmiş olması bölgede otomatik olarak barışın geleceği anlamına gelmemektedir. IŞİD gibi bir örgütün ortaya çıkmasının ve bu güce ulaşmasının altında yatan nedenleri ele almak, uzlaşmayı teşvik etmek ve etkilenen toplulukları yeniden inşa etmek, şiddetin yeniden canlanmasını önlemek için elzemdir. Eskiden IŞİD tarafından kontrol edilen bölgelerde yaşanmış olan insanî kriz mağdurlar göz ardı edilmeden değerlendirilmeli, Yezidiler ve Hristiyanlar gibi IŞİD tarafından hedef alınan azınlık gruplarının korunmasını sağlamaya yönelik kapsayıcı bir toplum oluşturmak amaçlanmalıdır. Eski savaşçıların topluma yeniden entegrasyonu da kalıcı barış için önem taşımaktadır. Buna silahsızlanma, terhis ve rehabilitasyon programları dahildir. Gruba katılmaya zorlanmış olabilecek eski IŞİD savaşçılarının yeniden entegrasyonu için çaba gösterilmeli, tekrar suç işleme riskini azaltmak için onlara eğitim ve istihdam fırsatları sağlanmalıdır. Bütün bunların ötesinde, IŞİD üyelerinin savaş suçları, insanlığa karşı suçlar ve soykırımdan sorumlu tutulması hayati önem taşımaktadır.

Yukarıda sıralandığı şekliyle IŞİD sonrası GDA, barışın tesisi, adaletin ihdası, insan haklarının korunması, yeniden inşa ve toplumsal uzlaşma gibi pek çok unsuru içermektedir. Çalışmanın sınırları açısından IŞİD sonrası durum, GDA’nın bütün unsurlarından ziyade cezalandırıcı unsurları açısından değerlendirilecek ve IŞİD üyelerinin sorumlu tutulabilmesi için olası mekanizmalar anlaşılmalı çalışılacaktır.

Daha evvel izah edildiği üzere, BM İnsan Hakları Konseyi hazırladığı raporlarda, IŞİD’in gerçekleştirdiği eylemlerle uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmaları düzenleyen kuralları ihlal ettiğini, savaş suçu ve insanlığa karşı suç işlediğini tespit etmiştir. Bu durumda, IŞİD üyelerinin işlediği savaş suçları ve insanlığa karşı suçlarda IŞİD’in sorumluluğu nasıl belirlenecek ve failer nasıl cezalandırılacaktır?

Mevcut şartlar altında İŞİD'in gerçekleştirdiği insanî hukuk ihlalleri nedeniyle sorumlu tutulabilmesi için, en uygun model, bireysel cezai sorumluluk modelidir. Bir DDSA'ya üye olan bireylerin silahlı çatışma esnasında işledikleri suçlar, silahlı çatışma sona erdikten sonra birkaç şekilde yargılanabilir. İlk olarak insanî hukuku ihlal eden DDSA mensupları Uluslararası Ceza Mahkemesi (UCM) önünde yargılanabilir. Bunun birkaç yolu mevcuttur. UCM'nin kurucu belgesi olan Roma Statüsünün 12. Maddesi, Statüye taraf devletlerin Mahkemenin yargı yetkisini otomatikman kabul etmiş sayılacağını öngörmüştür ("Rome Statue of the International Criminal Court," 1998). İŞİD söz konusu olduğunda, Suriye'nin ve benzer şekilde Irak'ın Roma Statüsü'ne taraf olmaması nedeniyle, UCM bu ülkelerde işlenen suçlar için yargı yetkisini haiz değildir. Bu durumda Suriye'de ve Irak'ta işlenen bu suçların soruşturulması ve failerin yargılanması, Roma Statüsünün 13/b. Maddesi uyarınca, BM Güvenlik Konseyi'nin uluslararası barış ve güvenliğin tesisi kapsamında UCM savcılığına başvurmasını gerektirmektedir ("Rome Statue of the International Criminal Court," 1998). Daha önce BM Güvenlik Konseyi, UCM'ye taraf olmayan Sudan ve Libya'daki bazı ihlallerle ilgili bu mahkemeyi yetkilendirmişti. Lakin İŞİD örneğinde böyle bir yetkilendirmenin yapılması reelpolitik açıdan mümkün gözükmemektedir. Suriye İç savaşı esnasında Suriyeli yetkililerin, savaş suçları işlediği iddiasıyla UCM'ye havale edilmesi yönünde BM çapında pek çok girişim olmuştur. 2014 tarihli S/2014/348 sayılı Güvenlik Konseyi karar taslağı, Suriye'de insanlığa karşı suç ve savaş suçları işlendiğini tespit etmiş ve bu eylemlerin soruşturulması ve yargılanması için konunun UCM'ye havale edilmesini istemiştir. Ne var ki, söz konusu karar, Rusya ve Çin tarafından veto edilmiştir (*Russia and China veto UN move to refer Syria to ICC*, 2014). Suriye'deki insanî hukuk ihlallerinin soruşturulması ve failerinin cezalandırılması için benzer bir girişimde, BM Güvenlik Konseyi'nin daimî üyelerinin Suriye İç Savaşındaki farklı çrolleri göz önünde bulundurulursa, yeniden veto edilme ihtimali yüksektir. Bireysel cezai sorumluluğun gelişiminde çok önemli bir yere sahip olan Yugoslavya ve Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemeleri gibi ad hoc nitelikte uluslararası bir mahkemenin kurulması, sayısız savaş suçu ve insanlığa karşı suç işleyen İŞİD mensuplarının adaletin önüne çıkarılması için bir başka seçenek olabilir. Ne var ki, böyle bir *ad hoc* mahkeme de BM Güvenlik Konseyi kararını gerektirmektedir; başka bir deyişle, bu yönde bir karar, BM Güvenlik Konseyi daimî üyeleri arasında bir mutabakatı gerektirmektedir ki, böyle bir mutabakat, yukarıda belirtildiği gibi, pek olası değildir. Bir başka seçenek, hibrit (karma) nitelikte bir mahkeme oluşturulmasıdır. Örneğin 14 Ağustos 2000 tarihli BM Güvenlik Konseyi kararı ve Sierra Leone ile BM arasında 16 Ocak 2002'de yapılan bir anlaşma ile kurulan Sierra Leone Özel Mahkemesi, hibrit mahkemelere örnektir. Bu modelde, uluslararası yargıçların yanı sıra yerel hakimler de görev yapmakta ve uluslararası ve ulusal davalar eş zamanlı görülmektedir. Sierra Leone Özel Mahkemesi, Ruanda ve Yugoslavya için kurulan *ad hoc* mahkemelerden farklı olarak, BM Şartı'nın VII. Bölümüne dayandırılarak BM Güvenlik Konseyi kararıyla kurulmamıştır. BM sistemi dışında kurulduğu için bu mahkeme BM'nin bir alt organı da olmamıştır. Yargılamalarda daha iyi sonuçlar elde etmek amacıyla yerel yapıdan da yararlanan hibrit nitelikte bir mahkeme, yargılama sürelerini kısaltma ve masrafı azaltma gibi avantajlara sahiptir. Böyle bir mahkemenin kurulmasının, İŞİD mensuplarının sorumluluklarının tesis edilmesi açısından diğer seçeneklere göre daha makul olduğu söylenebilir. Lakin hem Irak hem Suriye'deki politik durumun kırılganlığı, mahkemelerin mevcut durumu ve her iki ülkenin hukuk sistemlerinin birlikte hareket etmesinin zorluğu yüzünden, bu ihtimal de mümkün gözükmemektedir. Bu durumda, geriye, soykırım, insanlığa karşı suçlar ve savaş suçları işlediğinden şüphelenilen İŞİD üyelerinin, ait oldukları ülkelerin yerel mahkemelerinde yargılanması seçeneği kalmaktadır.

IŞİD tutuklularının en yoğun olduğu ülke olan Irak, bu seçeneğin en kötü nasıl sonuçlanabileceğinin bir örneği gibidir. 2017 yılında ABD ve İran dahil pek çok ülke tarafından desteklenen bir koalisyon, IŞİD'i Irak'ta yenilgiye uğrattığında, Irak hükümeti ve Kürdistan Bölgesel Yönetimi (KBY) kuvvetleri, yüzlerce çocuk da dahil olmak üzere binlerce şüpheli IŞİD savaşçısını ve işbirlikçisini gözaltına almıştır (Abdul-Zahra & George). Irak hükümetinin (ve kısmen KBY'nin) Terörle Mücadele Mahkemeleri, tüm bu IŞİD şüphelilerini, suçlamaların ciddiyetine yahut suçun derecesine bakmaksızın, öncelikle ve genellikle IŞİD üyeliği suçlamasıyla, hızla yargılamaya başlamıştır. Bu mahkemelerin kullandığı terörle mücadele yasaları, çok sayıda sivilin, şiddete karışıp karışmadığına bakılmaksızın yargılanmasını ve ağır şekilde cezalandırılmasını sağlamıştır. Elbette bu şüphelileri ceza kanunu kapsamında suçlamak için işlediği suçları ayrıntılı olarak kanıtlamak gerekirken, terörle mücadele yasalarını ihlalle suçlamak için sadece şüphelinin IŞİD'e üye olduğunu veya IŞİD'in eylemlerine destek olduğunu kanıtlamak yeterli görülmektedir. Bu bağlamda, ilk aylarda 5500 kadar IŞİD şüphelinin yargılandığı tahmin edilmektedir (*Irak: Flawed Prosecution of ISIS Suspects*, 2017).

Bu yargılamalarda, belirli şiddet eylemlerine karışmamış ancak IŞİD'e yardım ettiği düşünülen kişilere, örneğin IŞİD yönetimindeki hastanelerde çalışan doktorlara veya savaşçılar için yemek hazırlayan aşçılara karşı da suçlamalarda bulunulmuştur. Terörle mücadele yasaları, sadece IŞİD üyeliği için bile ölüm cezası verilebilmesini sağlamaktadır. Öte yandan bu tür geniş kapsamlı kovuşturmalar, IŞİD'in askeri ve sivil kontrolünü sürdürdüğü bölge ve nüfus merkezlerinin büyüklüğü göz önüne alındığında makul gözükmemektedir; zira IŞİD, gücünün doruğundayken, kontrolü altındaki halkı ve toprakları yönetmek için on binlerce Iraklı'yı kendi için çalışmaya mecbur etmiştir. Her ne kadar 2016 yılında zorla IŞİD'e dahil olduğu ve şiddet suçu işlemediği belirlenen IŞİD 'destekçilerini' içeren bir genel af çıktıysa da terörle mücadele mahkemelerinin bu affı IŞİD üyesi olduğundan şüphelenilen zanlılar için uygulamadığı görülmektedir (Coker & Hassan, 2018).

Yargılamalarda kanuni prosedürün itinayla uygulanmaması, en ciddi suçların kovuşturulmasına öncelik verilmemesi, mağdurların yargılama sürecine dahil edilmemesi, soykırım ve insanlığa karşı suçların Irak ceza sisteminde karşılığı olmaması gibi hususlar, geçiş dönemi adaletinin yerel mahkemelerce sağlandığı bu örneğin neden başarısız olduğunun gerekçeleri olarak sayılabilir. Bir açıdan, bu örnek geçiş dönemi adaletinin temel öncüllerinin önemini de bir kez daha gözler önüne sermektedir. Geçiş dönemi adaletinin amacı sadece suçluları cezalandırarak geçmişin izlerini silmek değildir. İsminden de anlaşılacağı üzere burada amaç, geçiş yaşayan toplumun hem demokratik unsurları hem de hukuki kurum-sallaşmayı benimsemesini sağlamak için bir dizi mekanizmanın işlevselleştirilmesidir. Bu açıdan suçluların hukuki prosedüre dikkat edilmeden yargılanması -yahut yargısız infaz edilmesi- geçiş dönemi adaletinin amacına ters düşmekte ve toplumsal barış ve istikrarı tehlikeye atmaktadır.

Sonuç

İŞİD tarafından Irak ve Suriye’de gerçekleştirilen insanlık-dışı zulüm, uluslararası hukuk için olduğu kadar geçiş dönemi adaleti için de önemli problem alanlarına dikkat çekmiştir. Bu problem alanlarından ilki hesap verilebilirliktir. İŞİD’in bir DDSA olarak uluslararası çatışma hukuku bağlamında net bir statüye sahip olmaması daha da önemlisi terörizm suçunun uluslararası hukukça değil iç hukuk araçlarıyla düzenlenmiş olması bu grubun etkin şekilde yargılanmasını engellemektedir. Irak örneğinde mahkemeler, İŞİD’e zorla girmiş ya da İŞİD içerisinde son derece önemsiz görevler almış üyeleri, infaz, işkence, adam kaçırmaya gibi eylemlerini gerçekleştiren üyelerle bir tutmuş gözükmektedir. Böyle bir durum grubun suç işlememiş üyelerinin de ortaya çıkmasını güçleştirecek, uzlaşma ve rehabilitasyon noktasında olumsuz sonuçlar doğuracaktır. GDA önündeki bir başka sorun alanı da İŞİD benzeri grupların toplumsal kazanımlarının ellerinden alınmış olmasının bu grupların tamamen yok olması anlamına gelmemesidir. Halen farklı bölgelerde mevcudiyetini sürdüren İŞİD, hak arayışındaki mağdurlar açısından bir tehdit unsuru olarak görülebilmektedir. Bu da İŞİD’in ihlallerinin ve zulümlerinin tanıklarının öne çıkmasına engel teşkil edebilir. Son olarak yukarıda da değinildiği üzere kırılan toplumsal yapının yeni bir çatışmayı kaldıramayacağı düşüncesi, bu zulümlerin gerekli titizlikle araştırılmasına engel olabilir. Ancak böylesi bir tercih, mağdurlar açısından yeni kurulan düzene güvensizlik aşılayacak ve toplumsal rehabilitasyonu tehlikeye atacaktır. Makalede İŞİD özelinde tartışılmış olsa da bu sorunlar genel olarak DDSA’ların dahil olduğu çatışmaların tamamı için geçerli gözükmektedir.

Suriye’de Kasım ayında bir başka DDSA’nın yönetimi ele geçirmesi de buraya kadar tartışılan hususlara yeni soru işaretleri eklemiştir. Eğer yeni yönetim, Esad idaresinin işlediği ihlal ve suistimalleri GDA çerçevesinde kovuşturmayla kalkarsa buna iç savaş dönemini dahil edecek midir? Bu durumda kurulacak bir mahkeme hem dönemin devlet yönetimini hem de DDSA’ları yargılayacak mıdır? Böyle bir mahkemede İŞİD yanında hangi örgütler kovuşturulacaktır? HTŞ artık devlet yönetiminde olduğuna göre, üyeleri arasındaki olası eski İŞİD mensuplarını muaf mı tutacaktır?

Geçmiş örneklerle gözlenen paralellikler, adaletin ve istikrarın mümkün olduğunu düşünürse de bir DDSA’nın hesap verebilirliği önündeki bütün bu belirsizlikler varlığını sürdürmektedir. Oysaki GDA açısından adalet arayışı sadece kurumsal bir gereklilik değil İŞİD kurbanları için ahlaki bir zorunluluktur. Dahası bu vahşetlerden etkilenenler için hukukun üstünlüğüne olan inancın yeniden tesisi ancak bu şekilde mümkün olacaktır.

Kaynakça

Al-Hajj, T. (2022). The Islamic State (ISIS) has morphed into a non-spatial insurgency capable of conquering territorial boundaries. In: Carnegie Endowment for International Peace.

American Convention on Human Rights, (1969). <https://www.globalhealthrights.org/wp-content/uploads/2013/10/American-Convention-on-Human-Rights-ACHR.pdf>

Azhar, H. (2015). Money Matters: Sources of ISIS' Funding and How to Disrupt Them. In: Center for Geopolitics and Security in Realism Studies.

Basic Principles And Guidelines on The Right To A Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law, (2008). https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ga_60-147/ga_60-147_ph_e.pdf

Bassiouni, M. C., Khader, A., & Kirsch, P. (2011). Report of the International Commission of Inquiry to investigate all alleged violations of international human rights law in the Libyan Arab Jamahiriya. In U. G. Assembly (Ed.).

Cassese, A., Fayek, M., Jilani, H., Ntsebeza, D., & Striggner-Scott, T. (2005). Report of the International Commission of Inquiry on Darfur to the United Nations Secretary-General. In U. S. General (Ed.).

Coker, M., & Hassan, F. (2018). A 10-Minute Trial, a Death Sentence: Iraqi Justice for ISIS Suspects. *International New York Times*, NA-NA. <https://www.nytimes.com/2018/04/17/world/middleeast/iraq-isis-trials.html>

Constantinides, A. (2010). Human Rights Obligations and Accountability of Armed Opposition Groups: the Practice of the UN Security Council. *Human Rights & International Legal Discourse*, 4(1), 89-111. <https://www.jurisquare.be/en/journal/hrild/4-1/human-rights-obligations-and-accountability-of-armed-opposition-groups-the-practice-of-the-un-securi/> (Human Rights & International Legal Discourse (HR&ILD))

Convention (IV) Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, (1949). https://avalon.law.yale.edu/20th_century/geneva07.asp

Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, (1950). https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/convention_eng.pdf

Do, Q.-T., Shapiro, J. N., Elvidge, C. D., Abdel-Jelil, M., Ahn, D. P., & Baugh, K. (2017). How Much Oil is the Islamic State Group

Producing? Evidence from Remote Sensing. In W. B. Group (Ed.), *Policy Research Working Paper*.

Drumbl, M. A. (2007). *Atrocity, punishment, and international law*. Cambridge University Press.

Effective Prevention and Investigation of Extra-Legal, Arbitrary and Summary Executions, (1989). https://www.unodc.org/documents/commissions/CCPCJ/Crime_Resolutions/1980-1989/1989/ECOSOC/Resolution_1989-65.pdf

Gissel, L. E. (2022). The standardisation of transitional justice. *European Journal of International Relations*, 28(4), 859-884. <https://doi.org/10.1177/13540661221120980>

Glenn, C., Rowan, M., & Caves, J. (2016). Timeline: the Rise, Spread, and Fall of the Islamic State. In: Wilson Center.

Goldstone, R., Jilani, H., Chinkin, C., & Travers, D. (2009). Human Rights in Palestine and Other Occupied Arab Territories: Report of the United Nations Fact Finding Mission on the Gaza Conflict. In UN (Ed.).

Gürler, R. T., & Özdemir, Ö. B. (2014). El Kaideden Post-Kaide'ye Dönüşüm: IŞİD. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 1(1), 113-154. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tocd/issue/17161/179407>

Henckaerts, J.-M., & Doswald-Beck, L. (2005). *Customary International Humanitarian Law* (Vol. 1). International Committee of the Red Cross.

International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, (1966). [https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_2200A\(XXI\)_economic.pdf](https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_2200A(XXI)_economic.pdf)

Iraq: Flawed Prosecution of ISIS Suspects. (2017). <https://www.hrw.org/report/2017/12/05/flawed-justice/accountability-isis-crimes-iraq#>

Lewis, J. D. (2013). AQI's Soldiers' Harvest" Campaign. In. Institute for the Study of War.

Lister, C. (2014). *Islamic State Senior Leadership: Who's Who*. Brookings Institute. Retrieved 24.09.2021 from https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2014/12/en_whos_who.pdf

Lopes, I. P. (2022). *Making Criminal Trials Work for Transitional Settings: Combining Retributive and Restorative Justice to Overcome the Justice Versus Peace Dilemma Through the Lens of Colombia's Process* Universidade NOVA de Lisboa (Portugal)].

Macdonald, A. (2019). 'Somehow This Whole Process Became so Artificial': Exploring the Transitional Justice Implementation Gap in Uganda. *International Journal of Transitional Justice*, 13(2), 225-248.

Mills, R., & Karasik, T. (2014, 02.08.2014). *ISIS Makes Up To \$3 Million a Day Selling Oil, Say Analysts* [Interview]. <https://abcnews.go.com/International/story?id=24814359>

Naqvi, Y. (2006). The right to the truth in international law: fact or fiction? *International Review of the Red Cross*, 88(862), 29. https://international-review.icrc.org/sites/default/files/irrc_862_2.pdf

Özay, N. (2019). *Suriye İç Savaşı ve Devlet Dışı Silahlı Aktörlerin Sorumluluğu* Gazi Üniversitesi]. Ankara.

Pfiffner, J. P. (2010). US blunders in Iraq: De-Baathification and disbanding the army. *Intelligence and National Security*, 25(1), 76-85.

Pinheiro, P., Koning AbuZayd, K., & del Ponte, C. (2016). “‘They came to destroy’: ISIS Crimes Against the Yazidis” (I. I. C. o. I. o. t. S. A. Republic, Trans.). In U. H. R. Council (Ed.).

Pinheiro, P., Koning AbuZayd, K., del Ponte, C., & Muntarhorn, V. (2014). Rule of Terror: Living under ISIS in Syria (I. I. C. o. I. o. t. S. A. Republic, Trans.). In U. H. R. Council (Ed.). Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (1977). <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Treaty.xsp?documentId=AA0C5BCBAB5C4A85C12563CD002D6D09&action=openDocument>

Rauschenbach, M., & Scalia, D. (2008). Victims and international criminal justice: a vexed question? *International Review of the Red Cross*, 90(870), 441-459.

Resolution 2249, (2015). https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/s_res_2249.pdf

Roht-Arriaza, N., & Mariezcurrena, J. (2006). *Transitional justice in the twenty-first century: beyond truth versus justice*. Cambridge University press.

Rome Statue of the International Criminal Court, (1998). https://legal.un.org/icc/statute/99_corr/cstatute.htm

Rubio-Marín, R. (2009). *The gender of reparations: unsettling sexual hierarchies while redressing human rights violations*. Cambridge University Press.

Russia and China veto UN move to refer Syria to ICC. (2014). BBC. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-27514256>

The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies: Report of the Secretary-General, (2004). <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/PCS%20S%202004%20616.pdf>

Sharp, D. N. (2018). Rethinking Transitional Justice for the Twenty-First Century: Beyond the End of History. In: Cambridge University Press.

Sly, L. (2014, 03.02.2014). Al-Qaeda disavows any ties with radical Islamist ISIS group in Syria, Iraq. *The Washington Post*. https://www.washingtonpost.com/world/middle_east/al-qaeda-disavows-any-ties-with-radical-islamist-isis-group-in-syria-iraq/2014/02/03/2c9afc3a-8cef-11e3-98ab-fe5228217bd1_story.html

Sooka, Y., Scott, K. R., & Musila, G. M. (2017). Report of the Commission on Human Rights in South Sudan. In U. G. Assembly (Ed.).

Subotić, J. (2012). The transformation of international transitional justice advocacy. *International Journal of Transitional Justice*, 6(1), 106-125.

Thakkar, M., & Speckhard, A. (2022). Breaking the Walls: The Threat of ISIS Resurgence as Social Media Fuels Fundraising in ISIS Women's Camps. In (22.03.2022 ed.).

Turner, C. (2016). *Violence, law and the impossibility of transitional justice*. Routledge.

Turns, D. (2018). The Law of Armed Conflict (International Humanitarian Law). In *International Law*. <https://doi.org/10.1093/he/9780198791836.003.0027>

Universal Declaration of Human Rights, (1948). <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>

Varney, H., & Zdunczyk, K. (2020). *Advancing Global Accountability*

The Role of Universal Jurisdiction in Prosecuting International Crimes. https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ_Report_Universal_Jurisdiction.pdf

Vinjamuri, L., & Snyder, J. (2015). Law and politics in transitional justice. *Annual Review of Political Science*, 18(1), 303-327.

Von Bogdandy, A., & Dellavalle, S. (2010). The Paradigms of Universalism and Particularism in the Age of Globalisation: Western Perspectives on the Premises and Finality of International Law. In *Collected Courses of the Xiamen Academy of International Law, Volume 2 (2009)* (s. 45-127). Brill Nijhoff.

What is Transitional Justice? A Backgrounder. (2008). https://www.un.org/peacebuilding/sites/www.un.org.peacebuilding/files/documents/26_02_2008_background_note.pdf

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (İSMÜS), IX/2 (2024), s. 127-131

Kitap İncelemesi / Book Review

İKTİSAT VE GÖÇ TARİHİ BAĞLAMINDA UPTON SİNCLAİR'İN ŞİKAGO MEZBAHALARI ROMANI

(Çeviri: Kıvanç Güney)

İstanbul: Sel Yayıncılık, 2023, 8. Baskı, 400 Sayfa, ISBN: 9789755708614

Ali ASLAN*

Makale Başvuru Tarihi: 05/11/2024

Makale Kabul Tarihi: 12/12/2024

“İstatistiklere bakarak size kasapların saatte kırk sent kazandığını söyleyebilecek eğitilmiş insanlar bir kasabın ellerini hiç görmemişlerdir herhalde.” (Sinclair, 2023; 16-17)

Tarihin konusu olmuş olayları çalışırken belgelerde, istatistiki verilerde ya da resmi kayıtlarda elde ettiğimiz bilgilerin insan hayatında nereye dokunduğu, gerçek yaşamda nereye karşılık geldiği dönemi konu edinen sanat eserleriyle anlamlandırılabilir. Bu noktada siyasi, iktisadi ya da farklı bir nedenden dolayı tarih sahnesinin üzerine çıkmayı başaramamış sıradan hayatların görülebileceği en önemli malzeme romanlardır. Göç tarihi üzerine yapılan çalışmalarda da roman, biyografi, otobiyografi, anı gibi yazılı eserler dışarda tutulduğunda istatistiki rakamlar ve kimi bürokratik yazışmalardan meydana gelen, soğuk ve sıkıcı anlatımlar ortaya çıkacaktır. Verilerin gerçeklikten çok kopuk olmadan sunulduğu tarih içinde yaşanmış göçleri konu edinen romanlar olayların meydana gelişinin insan zihninde daha kolay bir şekilde canlanmasını ve sebep sonuç ilişkilerinin teorilerle daraltılarak geneleme tuzağına düşmeden anlaşılmasını sağlayacaktır.

* Dr., Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı. aliaslan2811@gmail.com. ORCID: [0000-0002-8378-030X](https://orcid.org/0000-0002-8378-030X)

19. yüzyılın başından itibaren Eski Dünya'nın her yerinden Yeni Dünyaya göçler yaşanmaya başladı. Göçlerin en yoğun yaşandığı ülkelerin başında da Amerika Birleşik Devletleri geliyordu. ABD kurulduğu tarihten itibaren köklü bir göç tecrübesine sahip olmasının bir yansıması olarak göçmenlerle ilgili sistematik bilgilerin yer aldığı raporlar tutmuş ve yayınlamıştır. 1911 yılında yayımlanmış göç komisyon raporlarında bu yüzyılda göç edenler iki gruba ayrılmışlardır. İlk olarak 1819-1883 arasında göç etmiş olan Hollandalılar, İngilizler, Fransızlar, Almanlar, İrlandalılar, İskandinavlar, İskoçyalılar ve Galler eski göçmenler olarak isimlendirilmişlerdir. Genel olarak 1883 yılından sonra göç etmeye başlamış olan Ermeniler, Bohemyalılar, Yunanlılar, Yahudiler, Kuzey ve Güney İtalyalılar, Polonyalılar, Portekizliler, Bulgarlar, Sırlar, Karadağlılar, Slovakyalılar, İspanyollar, Suriyeliler ve Türkler ise yeni göçmenler olarak kabul edilmişlerdir. (Reports of the Immigration Commission Vol. 1, 1911;177). 19. Yüzyılın ikinci yarından itibaren özellikle ABD'de hızlanan üretim sektörü daha fazla ucuz ve vasıfsız işçiye ihtiyaç duymaktaydı. Asya ve Doğu Avrupadan gelen vasıfsız işçilerin gelişyle eski göçmenler daha konforlu ve yüksek ücretli alanlara kayarken yeni göçmenler, yaşam şartları gittikçe zorlaşan bir sürece dahil olmaya başlamışlardı. Bütün bu göç faaliyeti pek çok doktora ve yüksek lisans çalışmalarında çalışılmaya devam ederken sayısız anı, biyografi gibi kitaplar da bu sürece ışık tutmaktadır. Amerika kıtasının tarihsel gelişiminde çok önemli bir yer tutan bu göç olayını sayıları yeterli olmasa da romanlardan da takip etmek mümkündür. Göç ve göçmenleri konu alan bir avuç eserden biri de Şikago Mezbahaları'dır.

Şikago Mezbahaları romanı Amerika kıtasında meydana gelen zenginleşmeden kendilerine de bir pay düşeceğini umut ederek yollara düşen Avrupalı/Litvanyalı bir ailenin serüvenini konu edinmektedir.

Kitap ilk olarak 1906 yılında "The Appeal to Reason" adlı dergide yayınlanmış, daha sonra da "Doubleday Page & Company tarafından aynı yıl roman olarak basılmıştır. 2017 yılında Kıvanç Güney tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Kitap kendi içinde konu bütünlüğü olan toplam 31 bölümde ele alınmıştır. Bu eserde göç hikayesi, ABD'ye müstakbel eşi ve bir grup yakınıyla göç eden bedenen kuvvetli genç bir adam olan Jurgis üzerinden anlatılmaktadır. Ayrıca Jurgis ile beraber göç eden diğer grup üyelerinin hikayeleri ve akıbetleri de bu romanda ayrı ayrı takip edilebilmektedir. Böylece göç sürecinin çocuklar, genç kadınlar, yeni evliler, yaşlılar, zenginler, fırsatçılar, üç kağıtçılar vs. için ne ifade ettiği de tarih, sosyoloji ya da iktisat kitaplarında asla bulunamayacak yaşamın bizatihi içinden örneklerle gözler önüne serilmektedir.

Kitapta yer alan önemli karakterler şunlardır;

Jurgis Rudkus: Romanın başkahramanıdır. Litvanyadan ABD'ye ailesi ile göç eden genç bir erkektir.

Ona Lukoszaitė: Jurgis'in önce nişanlısı, ABD'ye göç ettikten sonra da eşi olmuştur.

Teta Elzbieta Lukoszaitė: Ona'nın üvey annesidir. Romanda aile geleneklerine düşkün birisi olarak sunulmaktadır. ABD'de gelenekleri temsil eden bir rol taşımaktadır.

Dede Antanas Rudkus: Jurgis'in babasıdır. Aile ile birlikte ABD'ye göç etmiştir.

Bebek Antanas Rudkus: Jurgis'in ABD'de doğan oğludur. Çok yaşayamadan boğularak ölmüştür.

Marija Bercyznskas: Ona'nın kuzenidir.

Vilimas ve Nikalojus: Elzbieta'nın iki küçük oğludur. Gazete satarak sokaklarda göçmen çocuk yaşamını temsil etmektedirler.

Connor: Kapitalizmin kötülüğünü temsil eden patron. Ona'nın iş vereni.

Mr. Lucas: Sosyalist konuşmacı ve lider. Jurgis'e sosyalizmi tanıtan karakter.

Eseri göç süreci bağlamında üç bölümde ele almak mümkündür. İlk bölümde Litvanya'da ekonomik zorluklar çeken bir ailenin göç etme kararını alma süreci anlatılmaktadır. Hedef ülkenin nasıl seçildiği, yolculuk için ihtiyaç duyulan paranın nasıl sağlandığı, yolculuk sırasında rastlanılan sorunlar bu bölümde ele alınmaktadır. İngilizce bilmemenin yanında seyahat edenlerin kabusu olmuş sahtekarların tuzağına düşmek göç eden pek çok insanın başına gelmekteydi. Sinclair, Litvanyalı ailenin karşılaştığı bu ilk darbeyi sahneye koyduğunda raporlarda okunan bu tip vakaları bir de sahnede izleme fırsatı sunmaktadır. Ancak ABD'ye yapılan göç sürecinde ayrı bir romana konu olabilecek kadar geniş ve bol maceralı gemi yolculuğu, girişlerdeki muayene süreci ve bürokratik işlemler bu bölümde neredeyse hiç yer almamıştır. Muhtemelen yazar bu alanı daha çok ABD'de yaşanan trajediye odaklanabilmek için kısa tutmuştur.

İkinci bölümde ABD'de yaşanan süreci; sanayileşmenin, üretim çılgınlığının insanı sahip olduğu bütün erdemlerden nasıl uzaklaştırdığını o an orada yaşıyormuşçasına gözler önüne sermektedir. Bir yakını vasıtasıyla Şikago'da bulunan mezbahalarda iş bulabilen romanın başkahramanı Jurgis üzerinden ABD'de 19. yüzyıl başlarındaki et üretim sistemi üzerine pek çok veri elde edilebilir. Hayvanların, normal şartlarda ne çalışanların ne de o ürünü tüketen olanların katlanabileceği pis bir ortamda nasıl kesildiğinin ve işlendiğinin anlatıldığı bölüm tasvir başarısıyla romanı okuyanda hem hayranlık hem de tiksinti seviyesini en üst düzeye çıkarmaktadır (Sinclair, 2023; 41-50). Buradaki anlatım o kadar başarılıdır ki Sinclair mezbahalar üzerinden insanlık dramını, işçi haklarını, kapitalizm problemini gözler önüne sermeye çalışırken toplumun bütün ilgisini et üretimindeki sağlık ve hijyen sorunlarına yönelttiğinden şikayetçidir. Bu durumu da şu cümlesi ile özetlemektedir: "Ben toplumun kalbini hedef almıştım ama yanlışlıkla midesinden vurdum" (Shaduri, 2012; 43). Elbette anlatımın bu kadar güçlü olmasında ve aşağıdaki bölümlerde verilen iktisadi rakamların gerçeklerle örtüşmesinde Sinclair'in romanını yazmak için yedi hafta boyunca Şikago mezbahalarında gözlem ve incelemeler yapmasının payı büyüktür. Makine ve insanların ortak çalışmasını detaylı bir şekilde anlatmış olduğu kesim sürecinde zaman içinde makineleşmeye başlayan insanın aynı zamanda kestiği hayvana da dönüştüğünü aşağıdaki cümleleriyle ortaya koymaktadır yazar:

"İnsan durup izlerken bir süre sonra felsefe yapmaya, sembollerle teşbihlere dalmaya, evrenin domuz çılgınlığını duymaya başlıyordu. Yeryüzünde ya da yukarıda, domuzlar için bir cennet, bunca acının karşılığını aldıkları bir yer olduğuna inanmak mümkün müydü? Bu domuzlardan her biri ayrı bir varlıktı. Kimi beyaz, kimi siyah; kimi benekli; kimi yaşlı, kimi küçük; kimi uzun ince; kimi dev gibiydi. Her birinin kendine has bir benliği, kendine ait bir iradesi, umudu ve özlemleri vardı; hepsi özgüvenle, özsaygıyla ve bir özdeğer hissiyle doluydu. Güvenle ve büyük bir inançla kendi işine bakarken üzerinde sürekli karanlık bir gölge, yolunda onu bekleyen korkunç bir Yazgı vardı. Derken o Kader üzerine çullanmış ve onu bacağından asıvermişti. Acımasız, vicdansızdı; domuzun karşı koymalarını, çılgınlıklarını umursamıyordu; domuzun arzuları, duyguları yokmuş gibi ona insafsızca kendi istediği şeyi yapıyordu; boğazını kesip son nefesini verişini izliyordu"(Sinclair, 2023; 44).

Göçmenlerin ABD'deki yaşam koşulları ve bunlara ait veriler de yukarıda belirtildiği gibi gerçeklerle örtüşmektedir. Jurgis'in günde 1 Dolar 57 Cent, haftada 10,5 ayda 45 Dolar kazandığına dair veriler 1911 yılında ABD'de yayınlanan göç komisyon raporlarıyla çelişmemektedir. (Sinclair, 2023; 54-56) Yine raporlarda görülen kira fiyatları romandaki bir apartman dairesi için 9 Dolar rakamıyla benzerlik içindedir. Ayrıca ABD'deki göçmen yaşamını doğrudan etkileyen faiz, iş bulmak için birilerine verilen avantalar olarak özetlenebilecek patronluk sistemi, sokaklarda düşük ücretle çalışan çocuklar raporlarda birer veri olmaktan çıkıp bir zaman insanların yaşamış oldukları hayat olarak karşımıza çıkmaktadır bu romanda. Ayrıca bu bilgiler romanı Göç Tarihi ve İktisat Tarihi alanlarında da önemli bir yere koymaktadır.

Kitabın son bölümü ailenin dağılması ve sonunda Jurgis'in sendikalar üzerinden politik bir mücadelenin varlığından haberdar olmasıyla bu mücadeleye katılmasını konu edinmektedir. Bu bölümde Sinclair'in politik görüşlerini ve çözüm önerilerini doğrudan gözlemlemek mümkündür. Kendisinin de 1933 yılında Sosyalist partinin Kaliforniya vali adayı olduğu da göz önünde bulundurulduğunda romanın son bölümü daha farklı bir anlama bürünmektedir. (Bakthawar, 2013; 3) Bazı sayfalarda (Sinclair, 2023; 347-355) sosyalist bir liderin yaptığı konuşma verilirken yazarın adeta romanın içine girip bizzat kendisinin konuştuğu hissedilmektedir. Hatta bu bölümün, kitabın yazılış amacını açıkladığını ifade etmek abartılı bir iddia olmayacaktır. Yazar ABD toplumunun ve buraya göç eden tüm insanların kapitalizm yüzünden düşmüş olduğu dayanılmaz koşulları ortaya koymakla kalmıyor Sosyalizm odaklı bir çözümün en geçerli çare olacağını da savunuyor bu eserde. Bu doğrultuda son bölümde Karl Marks'ın ortaya attığı kavramların pek çoğuna rastlamak mümkündür. Mesela kitapta konuşma yapan bir sosyalist lider sözlerini Marks'a atf yaparak şöyle bitirmektedir;

"Şimdiye bir direniş rüyasına kapılmış, içindeki umut korkuyla savaşıyor; derken aniden kıpırdanıyor ve bir pranga kopuyor; içinden geçen ürperti vücudunun her bir zerresine ulaşıyor ve rüya bir anda eyleme dönüşüyor! Sarsılarak ayağa kalkıyor; kalkarken zincirler kırılıyor, üzerindeki yükler yere düşüyor; koskoca bir dev; ayağa fırlıyor, yepyeni bir sevinçle haykırıyor..."

Yine romanın her bir karakteri Marks'ın emeğin yabancılaşması kavramına örnek teşkil edecek olaylar yaşamaktadır. (Bakthawar, 2013; 8) Ayrıca William Graham Sumner'in Darwin ve Herbert Spencer'in görüşlerini genişleterek ABD toplumuna uyarladığı Sosyal Darwinizm kavramının da pek çok örneğini bu kitapta bulabilmek mümkündür. (Wardell, 2014; 51-57)

Romanın özellikle son 50 sayfası diğer bölümlerdeki edebi kaygılardan oldukça uzak bir görünüm sergilemektedir. Yaşanılan gerçek hikayelerin edebiyat sanatının büyüğü kullanılarak okuyucuyu çarpan bir üslupla anlatılması burada yerini sanat kaygısından uzak adeta didaktik denilebilecek bir metine bırakmaktadır. Yazarın bir mesajı okuyucuya iletme arzusunun son 50 sayfada edebi ifade tarzını baskıladığını görmek mümkündür. Elbette bu konu bu tanıtım yazısında roman incelemesi kapsamında başarı-başarısızlık kavramlarıyla ele alınamayacaktır. Ancak burada ani bir geçişin dikkat çekici olduğunu vurgulamak gerekmektedir.

Kaynakça

Puri, Bakthawar. (2013). Capitalism in American Society As Presented in Upton Sinclair's *The Jungle* The Journal Thesis, Faculty of Humanities Diponegoro University, Semarang,

Reports of the Immigration Comission Abstract of Reports of the Immigration Comission with Conclusions and recommendations and Views of Minority, Vol. 1. (1911). Washington Government Printing Office.

Shaduri, George. (2012). Walking Through the Jungle: Upton Sinclair against Capitalism, Scientific Journal in Humanities, 1(1) ISSN: 2298-0245, ss. 41-46.

Sinclair, Upton. (2023). Şikago Mezbahaları, (Çev. Kıvanç Güney), SEL, İstanbul.

Wardell, Nicola. (2014). Exploitation of the Fittest: Critique of Social Darwinizm in Upton Sinclair's *The Jungle*, CEAMAGAZINE, Journal of the Collage English Association: Mid-Atlantic Group, Volume 23, ss. 49-58.

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (İSMUS), IX/2 (2024), s. 133-137

Kitap İncelemesi / Book Review

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA İKTİSAT VE KAPİTALİZM DENİZ T. KILINÇOĞLU

(Çeviri: Onur Gayretli)

Ankara: Heretik Basın Yayın, 2023, 1. Baskı, 400 Sayfa, ISBN: 9786059436717

Fatma Betül YAHŞI*

Makale Başvuru Tarihi:18/11/2024

Makale Kabul Tarihi:17/12/2024

İktisadi düşünce her dönemde siyasi, politik ve iktisadi kurumların oluşumunu ve dönüşümünü tetikleyen en önemli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde iktisat, çağın ruhu (Zeitgeist) olarak tanımlanmış, tüm alanlara hakimiyetini ilan etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu incelendiğinde ise klasik politik iktisadi düşüncelerin nispeten daha geç bir dönemde iktisadi ve sosyal politika aracı olarak kullanılmaya başlandığı bilinmektedir. “Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisat ve Kapitalizm” ilk olarak Osmanlı toplumunda iktisadi düşüncenin gelişimini sonrasında ise politika aracı olarak kullanıldığı dönemi konu almaktadır. Kendisini “akademik iktisadi formasyonu olan bir tarihçi” olarak tanımlayan Deniz T. Kılınçoğlu’nun bu eseri ilk olarak 2019 yılında İngiltere’de yayınlanmış ve uluslararası okura hitaben yazılmıştır. Kılınçoğlu eserinde “dünyaya dair yeni bir açıklama biçimi olarak” iktisadın, klasik politik ekonominin ve onu temsil eden burjuvazi değerlerinin on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı iktisadi düşüncesindeki yansımalarını incelemektedir. Bu eser, yazarın Osmanlı iktisadi düşünce literatürünün en verimli dönemi olarak tanımladığı II. Abdülhamid döneminde, klasik kapitalist modernleşmenin İmparatorluğun hayatta kalma stratejisi üzerindeki etkilerinin neler olduğu, bu etkilerin siyasi ve toplumsal alanda hangi politika araçları ile yaygınlaştırıldığı, burjuva değerlerinin modern kapitalist Osmanlı bireyinin oluşturulması bağlamında topluma nasıl işlendiği gibi sorular ekseninde sistematik biçimde şekillendirilmiştir. Eser toplamda beş bölümden oluşmakta olup yazar her bölümde Osmanlı iktisadi modernleşmesinin farklı bir boyutuna değinmektedir. Kılınçoğlu kitabın Osmanlı iktisadi düşünce yazının bir kataloğu olmadığını belirtmiş, geç dönem Osmanlı imparatorluğunda küresel kapitalizmin gelişimine değil; iktisadi, sosyal ve entelektüel alandaki etkilerine odaklandığını ifade etmiştir. Bu çerçeveyi de kültürel ve zihinsel dönüşümü yönlendiren iktisatçılar ve aydınların düşüncelerini analiz ederek sunmaktadır.

* Arş. Gör., Marmara Üniversitesi, İktisat Tarihi Anabilim Dalı, betul.yahsi@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1992-5762

Kılınçoğlu kitabının giriş bölümünde eser boyunca kullandığı modernite, modern, modernleşme, reformist gibi kavramların hangi perspektifte kullanıldığını oldukça net şekilde ifade etmektedir. Zira modernite kavramının ne olduğu, neyi ifade ettiği, köklerinin nereden geldiği gibi tartışmalar öncelikle bu kavramın daha sonra ise eserin anlamsal bütünlüğünü zedeleyebilmektedir. Ayrıca çalışmasının edebiyat, sosyoloji, toplumsal psikoloji, kültür gibi birçok alandan beslendiğini ve bu yönüyle disiplinler arası bir tarih çalışması olduğunu ifade etmiştir. Edebi ve edebi olmayan metinlerin içinde olan ve dışında kalan öğelerin sistematik bir okumasını gerektiren Yeni Tarihselcilik perspektifinden yararlanmışır. Eser, iktisadi, siyasi ve politik kurumsal dönüşümlerin sürekli bir evrim içerisinde olduğu fikrine dayanmaktadır. Dolayısıyla yalnızca ana konusu olan II. Abdulhamid döneminin iktisadi fikirlerinden ibaret olmayıp önceki ve sonraki dönemlerdeki iktisadi fikirler ve birbirleri ile olan ilişkileri de incelenmektedir. Bu yönü ile çalışma bir döneme ait iktisadi düşüncüyü değil o iktisadi düşüncenin evrimsel bir sürecini incelemektedir. Yazarın en önemli eleştirilerinden biri Osmanlı iktisadi fikir ve politikaları üzerindeki yaygın ilkelik ve taklit söylemlerine karşıdır. Son dönem Osmanlı entelektüel düşüncesi ve modernleşmesinin taklitçi bir eğilimden ziyade oldukça pragmatist, mevcut fikir ve politikaların Osmanlı sentezinin oluşturulduğu bir yapıya sahip olduğunu savunmaktadır. Kılınçoğlu çalışmasının bu yönü ile klasik modernite kuramı ve Avrupa merkezci bakış ile yapılan tarih çalışmalarından ayrıldığını ifade etmektedir. Eseri diğer tarih çalışmalarından farklı kılan önemli unsurlardan biri de kurumsal perspektifin kullanılmış olmasıdır. Bunu yaparken diğer kurumsal yaklaşımçılardan farklı olarak, iktisadi kalkınmanın dışsal ve geri dönük bir analizini yapmak yerine, Osmanlı iktisatçılarının kapitalist kalkınma ve geri kalmışlık meselesine karşı kurumsal analizlerini entelektüel ve iktisadi açıdan, içsel ve çağdaş bir bakış ile incelemektedir.

Kılınçoğlu birinci bölüme Osmanlı iktisadi kurumlarının ve iktisadi düşüncesinin genel bir perspektifini çizerek başlamaktadır. Bu perspektifi temelde İslam ekonomisinin bazı kurumlarından Mehmet Genç'in üç sac ayaklı teorisine kadar genişletmiştir. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde bu iktisadi kurumların sorgulanmasını ise iki farklı sebebe dayandırmıştır. Birincisi Avrupalı devletlerin iktisadi ve askeri olarak Osmanlıdan daha gelişmiş olması, ikincisi ise Osmanlı düşünürlerinin Avrupa'nın ilerleyişi ve Osmanlı'nın gerileyişinin açıklayıcısı olarak klasik iktisadın ilkeleri ile tanışmış olmaları. Eserde Osmanlı iktisadi düşüncesine klasik iktisat ilkelerinin girişi bu iki faktöre dayandırılmaktadır. Kılınçoğlu Osmanlıda iktisadi düşünceye dair verdiği eser örneklerini "reformist padişah" olarak tanımladığı III. Selim'in Süleyman Penah Efendi, Tatarcık Abdullah Molla ve Mehmet Şerif Efendi gibi birkaç devlet yöneticisinden istediği tavsiye raporlarından yani layihalardan başlatmaktadır. Yazar eserde layihaların kapsamlı iktisadi kurumların gerekliliği ve devlet maliyesinin yeniden düzenlenmesi önerileri, Osmanlı devlet geleneğine iktisadi kalkınma fikrinin girişini temsil etmekte olduğunu vurgulamıştır. Kılınçoğlu layihalar ile başlayan bu geleneğin daha sonra Le Spectateur Oriental, Takvim-i Vekayi, Ceride-i Havadis gibi dergiler ile devam ettirildiği hatta bu tür yayınların bazıları bizzat padişah tarafından desteklendiğini ifade etmiştir. İktisadi liberalizm fikri bu yayın organları vesilesi ile Osmanlı iktisadi düşünce alanına dahil olmuştur. Ayrıca bu yayınlarla tarım-sanayi, liberalizm-korumacılık gibi tartışmaların da ateşlendiği ifade edilmiştir. Kılınçoğlu on dokuzuncu yüzyılın sonuna doğru iktisadi düşüncüyü yayma çabalarının bir hayli arttığını ifade etmiş ve Mehmet Şerif, Münif Paşa ve Ohannes Efendi gibi aydınların Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Hukuk-i Şahane gibi okullarda politik ekonomi dersleri şeklinde kurumsallaştığını belirtmiştir. Nihayetinde eserde 1870'li yıllara gelindiğinde iktisat devlet idaresi biliminde toplumsal değişim aracına dönüştüğü ifade edilmiştir. Kılınçoğlu bu bölümün sonunda Tanzimat döneminin mali ve siyasi açıdan çökmüş bir devlet, öte yandan ise imparatorluğu kaldırmak üzere bilimsel kılavuz olarak kullanılabilir iktisadi beraberinde getirdiğini belirtmiştir.

İkinci bölümde yazar on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Osmanlı iktisadi düşüncesinin kaynakları olan kitaplar, broşürler ve dergilerdeki metinlerin analizi yaparken çeviri olan metinlerin kültürel, entelektüel ve toplumsal dinamiklerini incelemektedir. Ayrıca Kılınçoğlu on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyılın başlarında çeviri metinlerdeki Avrupa merkezli liberal iktisat düşüncesinin toplumsal ve kültürel kodlar ile nasıl Osmanlı iktisadi literatürüne uyarlandığına dair detaylı bir perspektif sunmuştur. Bu noktada şunu belirtmek gerekir ki Kılınçoğlu on dokuzuncu yüzyıl sonrası iktisadi düşüncenin Avrupa'dan direk ithal edildiği tezlerine karşı çıkmaktadır. Avrupa özentiliğinin, taklitçiliğinin ötesinde liberal ve korumacı fikirlerin Osmanlı toplumsal ve iktisadi yapısına uyarlanarak politika önerilerinde bulunduğu savunmakta ve bu tezini de dönemin basılı yayınlarının detaylı analizlerini yaparak somutlaştırmaktadır. Kılınçoğlu "iktisadın Osmanlılaştırılması" olgusunu Osmanlı iktisadi literatürünün önemli isimlerine hocalık yapmış olan ve iktisadi düşüncede liberal kanadı temsil eden Ohannes Efendi ile korumacı kanadı temsil eden Ahmed Mithad Efendi'nin fikirleri üzerinden işlemiş, daha sonra farklı düşünelere genişletmiştir. Geri kalmışlığın klasik iktisat teorisinin araçları ile açıklanması yaklaşımı kurumsal değişim ve modern Osmanlı bireyi oluşturma önerilerini beraberinde getirmiştir. Kılınçoğlu iktisadın bu dönemle birlikte Osmanlı mali politikalarını yönlendiren bir araç ve iktisadi fikirler kanalı ile yumuşak toplum mühendisliği projesini gerçekleştirecek bir vasıta olarak kullanıldığını ifade etmektedir.

Kılınçoğlu İngiltere'de yaşanan sanayi devriminin oluşturduğu burjuva değerler hakimiyetinin bir toplumsal dönüşüme sebep olması gibi on dokuzuncu yüzyılın sonunda iktisadi modernleşme yaşayan Osmanlı toplumunun da yeni bir anlayış çerçevesinde dönüştüğünü vurgulamıştır. Yazar üçüncü bölüme bu olgunun temelinde yatan tarihselcilik perspektifini açıklayarak başlamıştır. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nda kronik hale gelen iktisadi sorunlar ve kapitalist ekonomiler ile bütünleşme sürecinde meydana gelen ani değişimlerin tarihsel bakışa ilgi uyandırdığını belirtmiştir. Kılınçoğlu bu dönemden sonra Osmanlı aydınlarının geri kalmışlığın toplumsal ve iktisadi nedenlerini tarihsel bakış açısı ile incelemeye başladıklarını, böylece tarih yazımının sarayın tekelinden çıkartılarak Osmanlı aydınları tarafından üstlenildiğini ifade etmiştir. Osmanlı aydınlarının geri kalmışlığı tarihte arayışlarının Osmanlı geleneksel kurumlarına karşı büyük dönüşüm önerilerinin ortaya çıkmasına sebep olduğunu belirtmiştir. Böylece Osmanlı modernleşmesi ve modern bir toplum inşası entelektüel alanda ciddi bir çalışma alanı oluşturmuştur. Kılınçoğlu bölümün devamında Osmanlı bireyinin Avrupa karşısında kendini nasıl anlamlandırdığını analiz etmek için önce dönemin seyahatnamelerini incelemiş, son kısmında ise modern Osmanlı toplumunun inşası amacı çerçevesinde Münif Paşa, Ahmed Mithad, Jöntürkler gibi reformistlerin fikir ve önerilerine odaklanmıştır. Bu aydınların sosyokültürel kısıtların aşılması için oluşturduğu önerilerini eğitim, kalkınma, modern toplum ve bireyin inşası, devlet, girişimcilik, tüketim gibi kavramlar çerçevesinde gerçekleştirmiştir. Kılınçoğlu modernleşme hareketinde politika önerileri ve odaklandıkları araçların farklılaşması açısından iki ayrı kanadın ortaya çıktığını ifade etmektedir: Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler. Ancak bu iki kanadın temelde iktisadi ve toplumsal kalkınma hedefini paylaştığını, dolayısıyla birbirinden kesin çizgiler ile ayıramayacağını vurgulamaktadır.

Dördüncü bölümde Kılınçoğlu bir önceki bölümde sosyokültürel dinamiklerini incelediği modernleşme önerilerinin bu sefer iktisadi dinamiklerini incelemektedir. İktisadi kalkınma ve modernite ilişkisinden bahsetmiş, on dokuzuncu yüzyılın sonunda sanayileşme yoluyla kalkınmanın medeni bir millet olmak için zorunlu olduğu algısından dolayı sanayileşme ve kalkınma konularının sanıldığı aksine Osmanlı aydınlarının fazlasıyla gündeminde olduğunu da belirtmiştir. Bu bölümde iktisadi kalkınma sorununun dönemsel analizi ve entelektüel alandaki metin analizleri yaparak Cumhuriyet dönemi Müslüman-Türk mil

liyetçiliğinin on dokuzuncu yüzyıldaki kökenlerine ışık tuttuğunu ifade etmektedir. Kılınçoğlu Yeni Osmanlıları Müslüman-Türk milliyetçiliğinin ilk örneklerinden biri olarak değerlendirmektedir. İktisadi görüşlerinin Osmanlı piyasasındaki yabancı yoğunluğuna karşı çıkan “çağdaş Müslüman tepkisi” olarak tanımlamış, iktisadi liberalizmi korumacı ve proto-milliyetçi politikalarla birleştirerek farklı bir görüş ortaya attıklarını ifade etmiştir.

Sonuç olarak Kılınçoğlu, Osmanlı imparatorluğu içerisindeki hakim sermayenin gayrimüslim tebaaya ait olması, kapitülasyonlar, uygulanan liberal politikaların yabancı sömürüsüne yol açması gibi faktörlerin Osmanlı kimliğinin daha çok aşınarak Müslüman-Osmanlı iktisadi milliyetçiliğinin kuvvetlenmesine sebep olduğunu belirtmiştir.

On dokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde iktisadi kalkınmanın çok boyutlu bir politika çerçevesinde gerçekleştirilmesi gerektiği anlaşılmıştır. Mali, ticari politikaların yanında iktisadi faaliyetlerin mikro yürütücüsü olan birey ve toplumun da eğitilmesi gerektiği açıkça görülmüştür. Beşinci bölümde Kılınçoğlu Osmanlı aydınlarının yumuşak bir toplum mühendisliği ile iktisadi kalkınmanın en temel aktörlerinden biri olarak Osmanlı toplumuna iktisadi değerleri aşılama için başta roman ve gazete yazıları olmak üzere edebi türlerin nasıl araç olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu bölümdeki analizleri özellikle kitabın başında yaklaşımlar kısmında da belirttiği Yeni Tarihselci yaklaşımdan ilham alarak gerçekleştirdiğini ifade etmektedir. Dönemin iki önemli aydını olan Ahmed Mithad Efendi ve Mizancı Mehmed’in eserleri analiz edilmiştir. Yazar Ahmet Mithad’ın eserlerinde Osmanlı müteşebbisi üzerinden girişimcilik, yönetim ve iktisadi kalkınmaya dair görüşlerini okurları ile paylaştığını ifade etmiştir. Bununla birlikte eserlerini “uygulamaya hazır modeller” içerecek, modern kapitalist öge ve aktörlerin merkezde bulunacağı şekilde tasarladığını da belirtmiştir. Daha genel olarak bu dönemin edebi eserlerine bakıldığında ise iktisadi davranış, iş ahlakı, girişimcilik, çalışkanlık, gösteriş tüketimi, tutumluluk, yurt severlik ve daha birçok konunun işlendiği görülmektedir.

Kılınçoğlu sonsözde on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı’nın geri kalmışlık sorunu ile karşı karşıya kalışının iktisadi boyutunun yanında önemli bir kimlik sorunu da yaşadığını ifade etmektedir. Zira bu dönemde yaşanan çift kutuplu dünyanın barbar veya medeni olma savaşıydı. Kılınçoğlu Osmanlı aydınlarının medeni olmanın sağlam üretim mekanizmalarının yanında çalışkan, iş ahlakı olan, yetenekli iktisadi bireylere sahip olmaktan geçtiğini bildiklerini belirtir. Son olarak Kılınçoğlu taklit meselesine getirdiği eleştirisi ile Osmanlı iktisat literatürüne bir özgünlük atfetmediğini özellikle belirtmektedir. Yazarın taklit meselesine getirdiği bu eleştiri aslında onun bu eserleri oldukça tarafsız bir şekilde değerlendirebilmesine imkan sağlamıştır. Bu açıdan oldukça gerekli bir yaklaşımdır. Bu vesileyle yazar Osmanlı iktisatçılarının özgün, kendilerine has iktisat teori ve politikaları oluşturmaları da oldukça pragmatist bir yöntemle Osmanlı toplumuna uyarlayarak fayda sağlayabilecek politikalar önerdiklerini ifade etmektedir.

Sonuç olarak Kılınçoğlu eserinde Osmanlı coğrafyasına iktisadi ve toplumsal olarak devrimsel etkiler ile gelen iktisat bilimi ve kapitalizmin hikayesini bizlere farklı bir perspektifte sunmaktadır. Kitabın en güçlü yanlarından biri sahip olduğu bakış açısı ve kullandığı araçları oldukça sistematik şekilde açıklamasıdır. Kitabın girişindeki yöntem, yaklaşım ve kaynaklar kısmında perspektifi çizilen yöntem okuyucu tarafından da oldukça sistematik şekilde hissedilmektedir. Kitabın yöntemi ve kavramsal çerçevesi ile ilgili olan bu bölüm belli teorileri anımsatan ancak kullanılması gereken kavramların kavramsal çerçevesinin net sınırlarla çizilmesinin ve sunulmak istenen perspektifin de doğru şekilde okuyucuya aktarılmasını sağlamaktadır. Eserin üzerine inşa edildiği tarihselci tezin sahip olması gereken nedensellik yazarın anlatımını bir zincir gibi birbirine bağlayarak bağlamsal, anlam-

lı bir bütünlük oluşturmaktadır. Kitap temelde Osmanlı iktisadi düşüncesinin en önemli dönemlerinden biri olan II. Abdülhamid dönemini inceliyor olmasına rağmen köklerini önceki dönemler kadar götürmekte, tespitlerini ise sonraki dönemlerdeki etkileriyle birlikte incelemektedir. Bu yönü ile Kılınçoğlu bizlere yalnızca II. Abdülhamid dönemi iktisadi düşünce dünyasını konu olan bir çalışma değil öncesi ve sonrası ile bütünlüklü bir son dönem Osmanlı iktisadi düşünce tarihi çalışması sunmuştur.

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (İSMUS), IX/2 (2024), s. 139-146

Kitap İncelemesi / Book Review

PARA VE DEVLET ROBERT SKIDELSKY

(Çeviri: Barış Gönülşen)

İstanbul: Tellekt-Can Yayınları, 2021, 552 Sayfa, ISBN: 9786257118606

Baran YELER*

Makale Başvuru Tarihi: 03/12/2024

Makale Kabul Tarihi: 19/12/2024

Türkiye’de daha çok John M. Keynes hakkında yazdığı çalışmalarla tanınan¹ Robert Skidelsky, 2021 yılında dilimize çevrilen, Para ve Devlet (“Money and Government”) başlıklı çalışması ile okuyucuya yeni bir perspektif sunmaktadır. Robert Skidelsky bu çalışmasında, tarih boyunca süregelen ve iktisat biliminde hakim olan ana akım (“main-stream”) iktisat paradigmasına karşı, siyasad iktisat perspektifinden bir eleştiri geliştirir. Skidelsky, hakim iktisadi doktrinlerin dünü, bugünü ve yarını çerçevesinde teknik siyasad iktisat meselelerine, tarihsel tartışmalardan da sonuçlar çıkararak açıklama getirmeye çalışır. İktisat tarihçiliği kimliğinden yararlanan Skidelsky, ana argümanlarına tarihi bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Ancak Skidelsky yaklaşımını geliştirirken kendini belli bir alanda sınırlandırmıştır ve bu sınırlandırmanın 2008-2009 ekonomik çöküşünü anlamaya yönelik gerçekleştiğini kendi ifade etmiştir: “Büyük düşünürleri ve önemli ekolleri kapsayan genel bir iktisat tarihi yazımına girişmek yerine bu tarihin sadece 2008-2009 ekonomik çöküşünü anlamak açısından en önemli görünen kısmına baktım; dolayısıyla para ve devlet alanındaki “çözülmemiş sorunlar” a odaklandım.” (Skidelsky, 2021: 21).

* Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İktisat Bölümü, İstanbul.

Araştırma Görevlisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İktisat Bölümü, baran.yeler@medeniyet.edu.tr ORCID: 0009-0004-7746-4409

¹ Üç ciltten oluşan Keynes biyografisi (John Maynard Keynes: Hopes Betrayed 1883-1920: The Economist as Savior 1920-1937: Fighting for Freedom 1937-1946) ile ülkemizde tanınan yazarın, Keynes hakkında yazdığı başka kitapları da bulunmaktadır: Keynes: The Return of the Master, Keynes: A Very Short Introduction, The End of the Keynesian Era.

Skidelsky'nin, kitap boyunca başvurduğu ve fikirlerinin kaynağını oluşturan yer ise Britanya'dır. Ana akım iktisadın bir eleştirisi olduğu iddiasında olan bir kitabın yazarının, ana akım iktisat geleneğinin laboratuvarını oluşturan Britanya'ya odaklanarak değerlendirmesini sürdürmesi ise doğaldır. Skidelsky bu anlamda Karl Marx, Friedrich List ve Karl Polanyi gibi ana akım iktisat eleştirisinde bulunan düşünürlerin izinden gitmiştir. Ancak bu yaklaşım, zamansal ve mekânsal bir kısıt oluşturmuş ve yazarın, yer yer daha kapsayıcı bir bakışla uluslararası bir perspektiften değerlendirme yapmaması sonucunu doğurmuştur. Örneğin kitap hakkında değerlendirme yazısı yazan Roger E. Backhouse, ikinci kısma atıf yaparak bu konuya şöyle değinmiştir "... , ama daha uluslararası bir perspektifin yokluğu ciddi bir eksiklikler." (Backhouse, 2022).

Kitapta, Skidelsky'nin meseleleri ele alış şekli bir yönüyle Thomas Kuhn'un hakim bir paradigmanın zaman içinde geçirdiği dönemleri vurgulamasına benzetilmektedir. Bu yaklaşımda, T. Kuhn'un bilimi dönemlerine ayırıp paradigmanın var oluşu, sonrasında paradigmanın problem çözmede yavaşlamasıyla birlikte çözülemeyen sorunların yığılmaya başlaması ve böylece bunalım dönemine girilerek kriz döneminin başlamasını anlattığı paradigmanın yaşayacağı dönemleri vurgulamasına benzer bir patika vardır. Bu patikada, iktisadi fikirler ortaya çıkmakta, sonra gelişip hakim olmakta ve nihayetinde bir noktada çöküş dönemine girmektedir. Örneğin kitabın genel hatlarını oluşturan Keynesyen ekonomiyi incelediğimizde Keynesyen devrim ("Keynesian revolution"), klasik (hakim) paradigmanın çözüm getiremediği piyasa başarısızlıklarının ortaya çıkmasıyla birlikte yeni bir paradigma olarak doğmuştur. Daha sonra süreç içerisinde gelişmiş ancak bir noktada problemleri açıklama gücünü yitirmeye başlayınca çöküş dönemine girmiştir ve böylece yerini başka bir paradigmaya bırakmıştır.

Para ve devlet, egemen iktisadi düşüncede sınırlı rollere sahiptir. Para, topluma bir şeyi daha rahat ve daha hızlı yapabilmesini sağlayan bir makinedir. Ve diğer birçok makine türü gibi, ancak bozulduğunda ("düzensizleştiğinde") kendine özgü ve bağımsız bir etki gösterir (Mill, 1848: 351). Klasik düşünceye göre para, bazı ender özellikleri dışında sadece bir araçtır. Para, değer kuramında bir yere sahip değildir; kısırdır, nötrdür ve reel hiçbir şeyi etkilemez. Ve eğer para düzensiz değilse önemsenmesine gerek yoktur. Klasik düşünceye göre devlet, eğitim, sağlık, adalet ve güvenlik gibi bazı temel hizmetleri sağlama dışında minimal boyutta var olan bir yapıda olmalıdır. Onlara göre devlet, piyasaya müdahale etmemelidir, eğer müdahale ederse bu durum işleri daha da kötüleştirir. Skidelsky ise kitabında, temel olarak para ve devletin rollerinin yeterince tanımlanmamasını eleştirmektedir. Yazarın ana argümanına göre, ortodoks iktisadın kendini belirsizlikten soyutlamasıyla -çünkü onlara göre ekonomi doğal dünyaya benzer şekilde genel geçer ve öngörülebilir- paranın aracılık dışında bir işlevi yoktur ve devletin rolü en aza indirgenmiştir. Skidelsky bunu şöyle özetlemektedir:

Bu kitabın tezi olan para ve devletin iktisadi dramın başrolleri olduğu kabul edilirse, iktisadın onlara hak ettikleri başrolleri vermesi gerekecektir. Şu anda durumumuz bundan çok uzaktır. (Skidelsky, 2021: 463).

İktisat bilimi, diğer sosyal bilimlerden ayrı olarak argümanlar veya teorik çerçevelerden ziyade doğa bilimleri gibi evrensel, genel-geçer, matematiksel olarak kendine bilimler sınıflandırılmasında yer edinmeye çalışmıştır. Bu ana akım yaklaşımın karşısında Heterodoks teoriler yer almış olsa da bu okullar hem uygulamada hem de eğitimde ciddi şekilde kendilerine yer bulamamışlardır. Böylece ana akım iktisadın dayanak oluşturan temel varsayımları, ciddi bir hakimiyet kurmuştur. Yazdıkları itibarıyla Skidelsky, egemen iktisat görüşüne eleştiri getiren okullar ve kişilerden oldukça etkilenmiş görünmektedir. Kendisinin de bunun farkında olduğunu okuyucuya şu ifadelerle paylaşmıştır: "Karl Polanyi'nin görüşlerinin üzerimdeki

etkisi giderek arttı". Ancak yazar, özel olarak vurgulamamış olsa da kitabın satır aralarından başta Thorstein Bunde Veblen olmak üzere klasik iktisadî eleştiren birçok düşünürden de etkilenmiş olduğu anlaşılabilir. Örneğin bu isimlerin, klasik iktisadın hedonik (hazcı) insan anlayışı yaklaşımının bir ürünü olan ekonomik insan ("homoeconomicus") varsayımına getirdikleri eleştiriler, yazar üzerinde etkili olmuştur. Bireylerin rasyonel olması gibi gerçek hayatla çok az örtüşen varsayımları olan egemen makroekonomik teorileri eleştiren Skidelsky, kitabın son paragrafına başlamadan önce bu hususu şöyle özetlemektedir:

Bir iktisat dersi ilgilendiği belirli bir durum, toplum veya dönemdeki "oyunun kuralları" ile işe başlamalı, bunların kökenlerini araştırmalı, sonra da kolektif olarak esinlenilmiş bu tür davranışsal normlara bakarak sonuçları anlamaya çalışmalıdır. Bireysel davranış konusunda güçlü önsel iddialarda bulunarak onu rasyonel ya da irrasyonel olarak yaftalamak yerine, insanların içerisine doğduğu ya da kendilerini içerisinde bulunduğu durumlarda kendileri için ellerinden gelenin en iyisini yaptığını varsaymalıdır. Ve toplam ekonomik sonuçların genel olarak maksimizasyona giden bireylerin toplanmış davranışı olarak anlaşılabilirliği iddiasından muhakkak sakınmalıdır. Bu tür bir iddia, işsizliğin her zaman gönüllü olduğu biçiminde absürd bir hükme yol açabilmektedir." (Skidelsky, 2021: 468).

Skidelsky kitabı boyunca zaman zaman ana akım iktisat içinde yaşanan politika araçlarındaki değişikliklere de değinmiş ve bunlardan hangisinin tarafında durduğunu da belirtme ihtiyacı hissetmiştir. Bu bağlamda Keynes ve ardıllarının aksine farklı bir patikayı takip eden Milton Friedman'ı ele almıştır. M. Friedman ve parasalcılık ile karşı bir ortodoksi doğarken para politikası ve merkez bankaları bu sefer ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu dönemde gözden düşen ise ekonomi politikasının bir diğer önemli aracı olan maliye politikası olmuştur. Bu durumu eleştiren Skidelsky vurguyu tekrardan maliye politikasına çekmeye çalışmıştır. Para ve devlet arasındaki ilişki, ekonomi tekniği anlamında para ve maliye politikası arasındaki ilişkidir. Aslında kitap boyunca bahsedilen paradigmalardaki temel farkın buradan çıktığı görülmektedir. Bazen ilgi para politikasına bazen de maliye politikasına kaymıştır. Oysaki Skidelsky'ın da ortaya koymaya çalıştığı gibi para ve maliye politikaları birlikte, uyumlu ve eşgüdümlü bir şekilde kullanılmalıdır. Politika aracı olarak sadece bu araçlardan birinin kullanımı ise yalın olarak yetersiz kalacaktır. Çünkü para ve maliye politikasında birinci ve ikinci en iyi durumu söz konusu olamaz.

Skidelsky, "Para ve Devlet" kitabını dört bölümden oluşturmuştur: "İktisadî düşünce tarihi"; "Keynes'in yükselişi, zaferi ve düşüşü"; "Çöküş ve sonrasında makroekonomi, 2007-"; "Yeni bir makroiktisat".

Skidelsky, kitabına ilk önce iktisadî düşünce tarihi başlığı altında para teorisi ve politikası alanındaki gelişmelere tarihsel perspektifte bir giriş yapıyor. Birinci kısımda, tarihsel olarak Birinci Dünya Savaşı öncesinde kalmış olan ortodoksiyi anlamaya yönelik bir gayret bulunuyor. Bu kısımda, para kuramı ve politikasının üzerinde incelemelere yer veriliyor. Bu bağlamda birinci kısım dört alt bölümden oluşuyor. Bu alt bölümler; paranın tarihinden, altın standardından kağıt paraya gelene kadar paranın süreç içerisinde geçirdiği evrime, paranın miktar teorisine ve siyasal iktisat açısından devletin rolüne değiniyor. Bu anlamda "sert/kıymetli madenci" ve "yumuşak/itibari değerci (nominalist)" olmak üzere iki para ekolu yaklaşımı bulunuyor.

Paranın düzensiz olup olmadığı tek ilgilenen konu olduğundan yapılan ilk iş, paranın nasıl düzenli tutulabileceği meselesi olmuştur. Bu anlamda temel tartışma, paranın nasıl düzenli

tutulabileceğinin gerçeklik ve politik boyutlarında sürüyor. Altın standardı ile başlayan bu serüven yerini bağımsız merkez bankalarına bırakmıştır; bir başka deyişle bu süreç, bir standarttan bilimsel bir yöntemle geçişi ima etmektedir. Bu süreç bilimsel bir bakış açısına sahip olan Irving Fisher ve Knut Wicksell'in sunduğu iki ayrı yol bağlamında sonlanıyor: Paranın Miktar Teorisi ("Quantity Theory of Money - QTM"). İktisadi politikanın fiyat istikrarını hedeflemesi gerektiği inancından doğan bu teori, bir politika reçetesi idi. Merkez Bankası dolaşımdaki paranın kontrolüne doğrudan sahip olursa fiyat düzeyini belirleyebilecekti ve böyle bir durumda iş çevrimlerini de istediği gibi kontrol edebilecekti. I. Fisher'a göre para tabanındaki hareket fiyat düzeylerindeki değişimlere sebep oluyordu. Ancak K. Wicksell'a göre ise Merkez Bankasının doğrudan böyle bir kontrolü olamazdı; ancak dolaylı bir kontrolle sahip olabilirdi. Çünkü para arzı, kredi verme sürecinde yaratılırdı, krediler ise ticari bankalar tarafından verilir, böylece Merkez Bankası kredi fiyatlarını (faiz) regüle edebilirdi.

Bu kısımda devlet olgusunun, iktisadi hayatın neresinde konumlandırılacağı ise tartışmanın diğer boyutunu oluşturuyor. Yazar bu çerçevede tartışmanın politik boyutunda, 19.yüzyıl Britanya örneğini odağına alarak para politikasına maliye politikasının eşlik ettiğini ve aşırı para basmayı önleme kuralının işletilmesiyle paranın nasıl düzenli tutulduğunu anlatıyor. Tarih boyunca toplumlar ciddi servet birikimlerine sahip olmuş olsalar da kalıcı bir büyüme ve refah sağlayamamışlardır. Çoğunluğun zengin olduğu toplumlar dahi ülkeyi yöneten elitlerin müsrifliğinden dolayı fakirleşmiş ve yok olmuştur. Tam bu noktada düşünsel araçları sağlama iddiasıyla siyasal iktisatçılar ortaya çıkmıştır. Burada yeniden iki yol ayrımı bulunmaktadır; merkantilistler ve bırakınız yapşınlar görüşü ("laissez-faire"). Ancak bu görüşler amaç değil araç bakımından ayrılmaktadır. Merkantilistler doğrudan müdahaleyi öngörerek verimli bir devlet tasarlarlarken; ana akım politik iktisatçılar sınırlı rolleri olan müsrif bir devlet tasarlamıştır. Skidelsky, ikinci görüşün kendisini devlet karşıtı olarak tanıtmasını eleştirmekte ve bunun bir aldatmaca olduğunu söylemektedir. Ona göre, "Neoliberallerin gerçekte sürekli devlet desteği olmadan bir gün bile var olmayacak olsa da, serbest piyasaya olan inançlarını şaşaalı ilanları eşliğinde, aynı aldatmaca bugün de sürmektedir." (Skidelsky, 2021: 127).

İkinci kısımda, yoğun olarak Keynesyen ekonomi merkeze alınıyor ve buradan parasalcılığa bir geçiş yapılıyor. Bu kısımda, Keynesyen ekonominin ortaya çıkışı ve yükselişi incelendikten sonra çöküş dönemine girmesiyle birlikte karşı-ortodoksinin doğuşu olan parasalcılığı anlamaya yönelik bir gayret bulunuyor. Skidelsky, ikinci kısmı üç alt bölüm olarak inşa etmiş ve bu alt bölümleri; Keynes'in müdahalesi, hakimiyeti ve parasalcılık şeklinde ayrırmıştır. Dünya tarihinin çeşitli bunalımlara (savaşlar, ekonomik sarsıntılar, ülkelerarası güç dengeleri değişimi gibi) girmesiyle birlikte ana akım paradigmaya karşı çeşitli sesler çıkmıştır. Bu seslerden ilk ciddi rakip ise 20.yüzyılda Keynes'in ortaya çıkışıyla birlikte gerçekleşen Keynesyen devrim olmuştur ve Skidelsky bu ikinci kısım ile bu devrimi ana odağına almaktadır. Yaşanan bu devrim, altın standardından ayrılış bakımından bir para politikası; denk bütçeden ayrılış bakımından ise bir maliye politikası devrimidir. Adam Smith'in görünmez eliyle başlayıp Leon Walras'ın genel denge teorisine nihai şeklini alan devlet müdahalesinin olmaması fikrini bir paradigma değişikliğine uğratmaya en çok yaklaşan ise Keynesyen devrim olmuştur.

Keynesyen devrimi, ön plana çıkaran ise 1929 Büyük Buhran döneminde ciddi boyutlara ulaşan işsizlik olgusu olmuştur. (O yıllarda) ABD'de ..., işsizlik işgücünün dörtte birine yükseldi (Skidelsky, 2021: 132). Tam istihdamı bir ön kabul olarak alıp analize başlayan ana akım iktisatçılar bu olgu karşısında bir açıklama getirmemişlerdir. Merkantilistler ile bırakınız yapşınlar görüşlerinde yer almayan bir devlet yatırımı gerekçesini ortaya koyan Keynes ise bir devrim yapmıştır. Keynes, ortaya koyduğu modelde devlete adeta bir yatırım

cı rolü tanımlamıştır. Ana akıma göre uzun vadede tam istihdam olağan durumdu, ancak Keynesyen ekonomi bunu kabul etmemektedir. Onlara göre, piyasa sisteminin sürekli tam istihdamı sağlama gibi bir yeteneği yoktu. Tam bilginin olması özel bir durumdu, genel bir durum değil; genel durum olan ise eksik bilgiydi – belirsizlikti. Belirsizliğin varlığından ötürü, insanlar tüm paralarını harcamaz bir kısmını elde tutmayı tercih ederler. Paranın değer biriktirme aracı olması rolü, başlı başına bir istikrarsız durumdu ve böylece denge eksik istihdam düzeyinde sağlanan bir şeydi. Bu durumda, dengeyi sağlama görevi ise devlete veriliyordu. Keynes, “makroekonomiyi icat ederek özgür bir toplumla iktisadın bağıını yeniden kurdu” (Skidelsky, 2021: 167). Skidelsky’ya göre, Keynes sadece bayındırlık işlerine yer vermeyen klasik teoriyi yıkmıyor aynı zamanda işsizlik teorisine tek sahip olan Marksizm görüşünü de yıkıyordu. Keynes, bunu kendi ifadesiyle George Bernard Shaw’a 1 Ocak 1935’te yazdığı mektupla şöyle ifade ediyor “Yeni teorim yeteri kadar özümsemiş siyaset, duygular ve tutkularla harmanlandığında [...] büyük bir değişim yaşanacak ve özellikle Marksizmin Ricardo’cu temelleri büyük darbe alacak.” (Skidelsky, 2021: 175). Keynesyen ekonomi, aslında bir sosyal uzlaşıydı. İktisadi öğretiler içerisinde en az ideoloji barındıran, çeşitli sınıfların çıkarlarına değil genel çıkarı hizmet eden bir iktisat öğretisiydi. Ancak daha sonra stagflasyon dönemine bir açıklama getiremeyen Keynesyen paradigma, çöküş dönemine giriyordu.

1950-1970 arasında yaşanan dönem kapitalist ekonomi için adete bir altın çağ idi. Ancak bunun ne kadarı Keynesyen politikalarla sağlandı? Soğuk savaş dönemi devlet harcamaları ile Keynesyen harcamaları ayırmak zordu. Almanya, Japonya, İtalya gibi geriden gelmenin avantajlarından yararlanan ülkelerdeki şartların ne kadarını Keynesyen devrim sağladı? Bu sorular ışığında Keynesyen politikaya kuşkuyla yaklaşan Skidelsky bir yandan da Keynes’in etkisinin kolay kolay göz ardı edilemeyeceğini de belirtmektedir. Aynı zamanda Keynesyen politika karşıtlarının bu dönemde elde edilen sosyal kazanımlardan habersiz ve enflasyonu işsizlikten daha çok önemsedikleri için eleştirmektedir.

Keynes sonrası iktisat, tekrardan eski köklerine geri döndü. Sonrası dönemlerde sahneye yeni klasik ekonomi politikaları çıktı. Bu anlamda ilk sahne alan ise Chicago Üniversitesi’nden Milton Friedman oldu. Friedman, devleti ekonomiden çıkararak yeniden neoklasik iktisadi keşfetmeyi amaçlamıştı. “Devleti küçültmek, onun iktisadının neredeyse açıkça ilan edilen hedefiydi.” (Skidelsky, 2021: 220). Bağımsız merkez bankaları enflasyonu kontrol etmek göreviyle birlikte paranın istikrarlı olmasıyla ilgilenecekti. Ekonomilerde doğal bir işsizlik oranı vardı (enflasyonu hızlandırmayan işsizlik oranı, “non-accelerating inflation rate of unemployment - NAIRU”) ve işsizlik bu oranda bırakılmıyordu. Keynesyen ekonomi bu oranı dikkate almadan sisteme aşırı miktarda para enjekte etmiş ve enflasyonu yükseltmişti. Bu yüzden hükümetlerin para arzını ayarlama yetkisini sınırlayacak ciddi kurallar olmalıydı; kısaca para düzenli tutulacaktı (parasalcılık, “monetarizm”). Para arzı üzerindeki kontrolle birlikte paranın miktarı doğru olacak ve fiyat sistemi özgür bırakılacaktı; ayrıca devlet harcamaları küçülecek ve böylece fazladan para yaratmaya olan ihtiyaç ortadan kaldırılacaktı.

Üçüncü kısımda, 2007-2008 çöküşü ve sonrasında yaşananlar anlatılıyor. Bu kısımda, kitabın ilk iki kısmında biriktirilen arka plandan yararlanarak 2007-2008 ekonomik çöküşüne teori ve pratikte nasıl karşılık verildiği irdeleniyor. Üçüncü kısım beş alt bölümden oluşuyor. Bu alt bölümler; maliye ve para politikalarının çöküşe verdiği (veremediği) tepki ile makro-ekonomik olarak bölüşüm probleminin finansal sistemin özellikle küreselleşme ile geliştiği halin durumundan oluşuyor.

Büyük ılımlılık yılları (1990-2007), sürpriz olan 2008 küresel ekonomik çöküşüyle birlikte son buldu. 1929 Büyük Buhranından tecrübeler çıkaran devletler, bu sefer hemen krize müdahalede bulundular ve problemlerin daha da derinleşmemesi için proaktif bir rol oynadılar.

Bu müdahale, daha ciddi bir çöküşü engellemiş olsa da ne tam bir düzelmeye sağladı ne de refah sağlama konusunda başarılı oldu. Devletler, krizi satın almıştı; bankacılık krizi artık mali bir krize dönüşmüştü. Keynesyen mali yapılanma terk edildikten sonra 2008 yılına kadar neo-Victorian mali yapılanma dönemi yaşandı. 2008 kriziyle birlikte, kamu açıkları tüm Batı dünyasında ciddi derecede arttı ve ulusal borçlar GSYH'lerin yüzde yüzünü aşmaya başladı. Skidelsky bu noktada yeni bir uzlaşma yaşanmadığını vurgulamaktadır. Tarihsel süreçte olduğu gibi bir tarafta mali şahinler diğer tarafta mali güvercinler bulunmaktaydı. Bu dönemi ise mali dengeyen yeniden tesisi anlamında kemer sıkma politikaları dönemi izleyecekti. Hükümetler, mali konsolidasyonu yerine getirme taahhütleri vermeye başladı. Ancak Euro bölgesine bakınca kemer sıkmanın daha kötü olduğunu; Amerika Birleşik Devletleri gibi parasal genişlemeye mali genişlemenin de eşlik ettiği yerlerde durumun görece daha iyi olduğu görülmektedir. Böylece tekrardan maliye politikasının sakatlandığı, görevin para politikasına verildiği bir dönem daha gerçekleşecekti.

Geriye tek araç olarak kalan para politikası ise bu dönemde karşımıza miktarsal genişleme ("quantitative easing - QE") olarak çıktı. 1929 Büyük Buhranından dersler çıkaran Ben Bernanke ve ekibinin hemen uygulamaya aldığı bu program, bazı kesimlerce takdirle karşılanırken diğerlerince ise eleştiriyile karşılanmıştır. Skidelsky ise, ikinci kısımda yer almaktadır: "Siyasal açıdan yapılabilecek tek şey bu olmuş olabilir. Fakat kimse bunun yüksek kalitede bir araç olduğu iddiasında bulunmamalıdır." (Skidelsky, 2021: 302). Nicel gevşeme, likidite tuzağı ("liquidity trap") fikrinden ortaya çıkmış geleneksel olmayan bir programdı, Ben Bernanke programı şöyle savunuyordu: "Olağanüstü zamanlar olağanüstü önlemler ister," (Skidelsky, 2021: 311). Programın karşısında olanlar ise Skidelsky'nin da vurguladığı üzere eşitsizliği daha da artırdığını eleştiriyordu. Theresa May 2016 yılında konuyla ilgili şöyle bir açıklama yapıyordu: "... Varlık sahibi insanlar daha da zenginleştiler. Sahip olmayanlara mağdur oldular." (Skidelsky, 2021: 301). Skidelsky bu programın amaçladıkları ile sonuçları arasındaki farkı eleştirmektedir: Bölüşüm üzerinde nötr etkili, enflasyonu yükselterek üretimi artırma amacını taşıyan bu program; sonuç olarak bölüşüm üzerinde olumsuz, enflasyon üzerinde olumsuz ve üretim üzerinde kısmen olumlu etkiler yarattı. Bu dönemde, para tabanı arttı ama geniş para arzı düştü, böylece para adeta finansal dolaşımda sıkıştı ve reel sektöre sınırlı şekilde yansdı. Bu durum, enflasyon ve üretim üzerinde istenilen etkiyi görmemeye neden olarak varlık fiyatlarını şişirdi ve eşitsizliği derinleştirdi.

Yazar son kısma geçmeden önce sırasıyla gelir ve servet eşitsizliği, finansal yenilikler ve cari işlemler dengesizliklerini odağına alan üç alt bölümde finansal istikrarsızlığın altındaki iktisadi yapısal nedenlere odaklanıyor. Bölüşüm, klasik iktisatçıların odağını oluşturan bir konu iken; neoklasik (marjinalci) iktisatçıların birlikte odak noktasından çıkmıştır. 1970 sonrasında eşitsizlikte görülen keskin artış ise konuyu tekrardan gündeme taşıyabilmıştır; ancak halen eşitsizliğin makroekonomik etkileri büyük ölçüde göz ardı edilmektedir. Gelir ve servet dağılımı ne kadar eşitsiz olursa, bir satın alma gücü asimetrisi yaşanır ve eksik talep sorunu ortaya çıkar, kısaca ekonominin harcama temeli o kadar kırılan olur. Ekonominin finansallaşması, gelirin yerini borç almaya bırakmasına neden olur ve bireylerin harcamaları finans sistemindeki bir bunalıma karşı o kadar hassas olur. O dönemde, piyasa sistemine güven duyma argümanından yola çıkan hükümetler, yavaş yavaş bankacılık sistemi üzerindeki denetimlerini kaldırmaya başlamıştı. Bankalar ise, karmaşık ve birbirinin türevi olan yeni finansal ürünler geliştirerek bunları hem birbirlerine hem de sistem dışına sattılar. Bu ürünler ise 2008 krizinde gördüğümüz üzere reel ekonomiye de yayılan finansal sistemin çöküşünü doğurdu. Çünkü "Düzenleyiciler etkin piyasa hipotezine inandıkları için bankacılık sisteminde oluşan basınca gözlerini kapadılar." (Skidelsky, 2021: 396).

Bir bölümden oluşan son kısımda ise, geleceğe yönelik bir perspektif sunarak siyasal iktisadın yeniden keşfiyle yeni bir makroiktisadın genel çerçevesi çizilmeye çalışılıyor. Skidelsky, ana argümanı çerçevesinde son bölüme iddialı bir giriş yapıyor: “Bugün karşılaştığımız en önemli iktisadi problemler, para ve devlet konusundaki yanlış görüşlerden kaynaklanıyor.” (Skidelsky, 2021: 417). Para ve devlet, halen piyasa sisteminin şoklarla karşılaşmasının kaynakları olarak düşünülüyor. İktisat yazınında temel tartışma, iktisadın bir denge oyunu olmasından gelmektedir. Klasik, Keynesyen ve Chicago okulları gibi ekoller kendi içerisinde farklılaşarak bir denge tanımı yaparlar. Öte yandan Marksist ve Schumpeter okulları gibi ekoller ise bir dengesizlik teorileridir ve dengeyi reddederler. Ancak hepsi az veya çok şekilde devletin varlığını kabul etmektedir. Skidelsky bu noktada küreselleşme çağının, küresel ölçekte ekonomileri devletsiz bir şekilde bütünleştirmesini eleştirir. Çünkü bu durumda piyasalar emniyetsiz olmuş, kanunsuz kalmış ve mafyalaşmıştır. Ona göre 2008 krizinde çöküşü getiren deregüle edilmiş ve kuralsızlaşmış küresel piyasalardı. Skidelsky, yeni bir yapılanma olmazsa milliyetçiliğe doğru bir gerilemenin yaşanmasını muhtemel görüyor. Bu açıdan bakılınca, son yıllarda dünya üzerinde bunun gerçekliğini sağlayan olaylar yaşanıyor mu?

Var oluşun özünde olduğu gibi iktisatta da iki ayrım vardır. Bu iki ayrım, iktisadın uygulanmasından, eğitim müfredatına ve diğer birçok noktasına kadar iktisadın bir doğal bilime yaklaşım yaklaşmaması tartışması etrafında cereyan eder. Bir taraf iktisadi ilişkilerin felsefesini kaçırıp matematikleştirmeyi ön plana çıkarırken; diğer taraf bu ilişkilerin felsefesini de önemsememiz gerektiğini savunmaktadır. Skidelsky’nın bu kitabı ikinci tarafta yer almaktadır. Güçlü bir iktisadi analiz, sayısal analiz araçları kadar iktisat tarihine, iktisadi düşünce tarihine ve politik iktisada ihtiyaç duymaktadır. Ancak bu nasıl yapılacaktır? Skidelsky çeşitli reform önerileri sunmuş olsa da bu daha ileri bir analizi gerektirir. Bir bilim olmaya çalışan iktisat disiplini, iktisadi olgular dışındaki şeyleri nasıl modellerine dahil edecektir? Bence bunu halen tam olarak çözebilmiş değiliz, ancak çözmeye yönelik ciddi gayretler içerisindeyiz. Bu ne kadar zor olsa da davranışsal iktisadın yapmaya çalıştığı gibi diğer alanlardan da faydalanmaya çalışan daha iyi modeller geliştirilmeye çalışılıyor. Örneğin 2024 Nobel Ekonomi Ödülünün iktisadi olgular dışındaki kurumları modellerine dahil eden Daron Acemoğlu, Simon Johnson ve James Robinson’a verilmesi, bu modellerin iktisat disiplininde yer edindiğini ve gelişmeye devam edeceğine dair ciddi işaretler sunuyor. Skidelsky bunların hiçbirine değinmiyor ve sadece salt ilk dönem klasik iktisadi ve onun ön kabullerini veri alıyor. Roger E. Backhouse “Skidelsky’nın kitabından ekonominin şu anda ne kadar değiştiğine dair hiçbir izlenim edinilemez.” şeklinde bahsetmektedir (Backhouse, 2022). Okuyucu için bu ifade ilk başta çok keskin bir tanımlama olarak görülebilir. Ancak Backhouse’un gerek iktisat felsefesi ve gerekse de iktisat tarihi/iktisadi düşünce hakkında yazdıkları göz önüne alındığında kayıtsız kalınmaması da gerekir. Ayrıca Skidelsky ana akım iktisat ve diğer iktisat ekollerini çok keskin şekilde tanımlamıştır. Yoğun olarak eleştirilen makro ekonomistlerin kullandığı modeller, ana akım öğretilerden daha fazlasını varsaymaktadır. İktisat içeriğini zenginleştirmek için diğer bilimlere kapı açarak çok disiplinli bir yaklaşım olmalıdır, ancak bu mevcut makro ekonomiyi tümüyle yererek değil onu dönüştürerek mümkün olabilir.

Skidelsky’nın “Para ve Devlet” kitabı, tüm eleştirilere rağmen çarpıcı bir kitap. Kitap, bir yönüyle makro iktisadın tarihinden kesitler sunarken diğer yönüyle de geleneksel iktisat dışını da okuma yapmak, konuya dair perspektifini genişletmek ve ana akım ekolün temel varsayımlarını sorgulamak isteyen okuyucular için ufuk açıcıdır.

Kaynakça

Backhouse, R. (2022). Robert Skidelsky: Money and Government: A Challenge to Mainstream Economics. *Society*, s. 201-205.

<https://doi.org/https://doi.org/10.1007/s12115-022-00689-w>

Mill, J. S. (1848). *The Principles of Political Economy with some of their applications to social philosophy*.

Skidelsky, R. (2021). *Para ve Devlet*. İstanbul: Can Tellekt.

İÇİNDEKİLER

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

Melikşah UTKU, Beklenen Fayda Kuramı ve Genelleştirilmiş Alternatifleri	81-103
Merve YÜCE USTA, IŞİD Terör Örgütünün Geçiş Dönemi Adaleti Çerçevesinde Kısa Tahlili	105-124

KİTAP İNCELEMELERİ

Ali ASLAN, İktisat ve Göç Tarihi Bağlamında Upton Sinclair'in Şikago Mezbahaları Romanı	127-131
Fatma Betül YAHŞI, Osmanlı İmparatorluğunda İktisat ve Kapitalizm	133-137
Baran YELER, Para ve Devlet	139-146

JMP

Journal of Medeniyet Politics

Volume: IX

2024

No: 2

CONTENTS

RESEARCH ARTICLES

Melikşah UTKU, Expected Utility Theorem and Its Generalized Versions	81-103
Merve YÜCE USTA, A Short Analysis of ISIS Within the Transitional Justice Framework	105-124

BOOK REVIEWS

Ali ASLAN, İktisat ve Göç Tarihi Bağlamında Upton Sinclair'in Şikago Mezbahaları Romanı	127-131
Fatma Betül YAHŞI, Osmanlı İmparatorluğunda İktisat ve Kapitalizm	133-137
Baran YELER, Para ve Devlet	139-146

ISSN: 2547-9695
e-ISSN: 2587-0815

İLETİŞİM/CONTACT

Adres/Address: İstanbul Medeniyet Üniversitesi,

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanlığı, Kuzey Yerleşke C Blok 7. Kat, Ünalın Mahallesi D-100 Karayolu, Üsküdar/ İstanbul

Telefon: +90 (216) 280 25 52 • Fax: +90 (216) 280 25 55

Kurumsal E-mail: siyasal@medeniyet.edu.tr • E-mail: ismus.dergi@medeniyet.edu.tr